

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

Filozofická fakulta

Katedra slavistiky

MGR. DOROTA JULIA NOWAK

AUTOREFERÁT DISERTAČNÍ PRÁCE

**Miejsca jako media pamięci
w polskiej i czeskiej literaturze Zagłady po roku 1989**

Místa jako média paměti
v polské a české literatuře o holokaustu po roce 1989

Places as Media of Memory
in Polish and Czech Holocaust Literature After 1989

Olomouc 2020

Disertační práce byla vypracována v rámci prezentační formy doktorského studia na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci

Autorka práce: Mgr. Dorota Julia Nowak
Studijní program: FILOLOGIE, Srovnávací slovanská filologie
Studijní obor: Srovnávací slovanská literární věda

Školitel: dr hab. prof. UJK Zbigniew Trzaskowski
(Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach)

Konzultant: dr Michał Hanczakowski
(Univerzita Palackého v Olomouci)

Oponenti: prof. PhDr. Jiří Holý, DrSc.
(Univerzita Karlova v Praze)

dr hab. prof. UPH Andrzej Borkowski
(Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach)

Složení zkušební komise:

Předseda: Doc. Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D. (UPOL)

Místopředsedkyně: Mgr. Uljana Cholodová, Ph.D.

Členové:

prof. PhDr. Zdeněk Pechal, CSc.
prof. PhDr. Helena Flídrová, CSc.
prof. Alla Arkhanhelska, DrSc.
Prof. Ludmila Stěpanova, CSc.
doc. Mgr. Jitka Komendová, Ph.D.
doc. PhDr. Zdeňka Vychodilová, CSc.
doc. PhDr. Ivana Dobrotová, Ph.D.
prof. PhDr. Jiří Holý, DrSc. (Univerzita Karlova v Praze)

Disertační práce bude v souladu s čl. 45, bod 3. Studijního a zkušebního řádu Univerzity Palackého v Olomouci ze dne 9. července 2013 vystavena v příslušném oddělení Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci.

Obhajoba disertace se koná dne 2.7.2020 v 13:00 na veřejném zasedání komise pro obhajobu disertační práce v oboru *Srovnávací slovanská filologie - Srovnávací slovanská literární věda* na katedře slavistiky FF UP v místnosti 3.05.

Spis treści

Spis treści dysertacji.....	3
Summary	4
Resumé	6
Bibliografia.....	8
O pracy: przedmiot badań, struktura oraz cel pracy, metody badawcze.....	24
Zakończenie	29
O autorce	37

Spis treści dysertacji

1 Wstęp.....	5
2 Stan badań. Literaturoznawstwo polskie i czeskie wobec Zagłady po 1989 roku.....	13
3 Pamięć i miejsce. Wprowadzenie.....	20
3.1 Przestrzeń czy miejsce? Zacieranie granic.....	24
3.2 Związki miejsca i pamięci.....	29
3.2.1 Pamięć miejsc i pamięć o miejscach.....	31
3.2.2 Nie-miejsca pamięci.....	41
3.3 Miejsce w literaturze.....	43
3.3.1 Poetyka przestrzeni: topoanaliza Gastona Bachelarda.....	43
3.3.2 Tematologia: przemiany miejsc Danieli Hodrovej.....	44
3.3.3 Geopoetyka i idiolokalność Elżbiety Rybickiej.....	46
3.4 Pamięć w literaturze.....	49
3.5 Reprezentacje miejsc jako mediów pamięci w literaturze.....	53
4 Miejsce: dom. Domy „holokaustowych” matek: Bożeny Keff-Umińskiej <i>Utwór o Matce i Ojczyźnie</i> i Jakuby Katalpy <i>Hořké moře: Marie</i>	55
5 Miejsce: nie-miejsce pamięci. Rytuały nie-miejsc pamięci: Marcina Pilisa <i>Łąka umarłych</i> i Radki Denemarkovej <i>Peníze od Hitlera</i>	84
6 Miejsce: obóz. Podróż do Auschwitz. Igora Ostachowicza <i>Noc żywych Żydów: ZZ</i> i Jáchyma Topola <i>Sestra: kapitola osvětimská</i>	122
7 Miejsce: przekłeta szerokość geograficzna. Promieniowanie Zagłady: Agnieszki Kłos <i>Gry w Birkenau</i> i Jáchyma Topola <i>Chladnou zemí</i>	152
8 Zakończenie	190
Streszczenie.....	201
Resumé.....	204
Summary.....	207
Bibliografia.....	210

Summary

The following dissertation deals with representations of the places of the Shoah as media of memory in Polish and Czech literature after 1989. The Places of the Shoah are understood here, firstly, as sites which witnessed the genocide of Jews during the Second World War (ghettos, concentration camps and sub-camps, forced labor camps, POW camps, death camps, sites of the “Holocaust by bullets”). Secondly, as so called “white spaces”, i.e. Jewish houses and public buildings (synagogues, headquarters of organizations, companies, service establishments, schools, cultural centers, cemeteries, etc.) which were forgotten, destroyed or transformed after the war to serve other purposes. And thirdly, as post-war homes of survivors, where the memory lasts and is passed on through stories to the “second” and “third generation”. Places as media of memory – in contrast to places of memory (*lieux de mémoire*), whose meaning of a place can be only a symbolic one – are closely related to spatial categories, i.e. they exist as specific points in the geographic coordinates system and have a specific topography (even if they occur in an oniric literary vision). These places function as a guarantor in the act of the restitution of the past.

The aim of the comparison of Polish and Czech texts is not to draw conclusions about Polish and Czech Shoah literature as separate phenomena, but to look at them as a common literature of a certain geographic space – the space in which the Shoah took place – with an emphasis on the mediatory function of places, and examine them as a record of the experience of being exposed to this space, with the particular emphasis on the experience of the generation of post-witnesses.

In achieving this goal, I have largely applied the premises of geopoetics and the poetics of experience, but the language of analysis of this work combines also other methodological approaches and other research trends – those central as well as peripheral – from the field of Holocaust Studies.

The theoretical part presents a selection of theories concerning the categories of place and memory and their encounters in the fields of various disciplines of humanities, especially in literary studies. The aim of this overview is to outline the most important research trends and to point out those that are particularly important in the context of the research of the Shoah literature.

The practical part consists of four comparative studies, in which the literary representations of four places-witnesses are analyzed in turn. In the first comparative study, I analyze the representations of family homes of mothers-survivors from Bożena Keff-Umińska’s *Utwóru o Matce i Ojczyźnie* (2008) and from the chapter *Marie* of the novel *Hořké moře* (2008) by Jakuba Katalpa, focusing on the struggle of the second-generation with the burden of the family war-time stories. In the second study, I look at the literary non-places of memory in Marcin Pilis’s *Łąki umarłych* (2010) and Radka Denemarkova’s novel *Peníze od Hitlera* (2006), drawing attention to the rituals of memory observed in traumatic places. In the third study, I compare the literary topography of Auschwitz II from the ZZ chapter of Igor Ostachowicz’s novel *Noc żywych Żydów* (2012) and that of Oświęcim from the so-called *Auschwitz chapter* of Jáchym Topol’s novel *Sestra* (1994), looking closely at the acts of profanation of the memory of the Holocaust. In my last study, in general and in particular, I look at the mosaic of places-witnesses of the Holocaust scattered around the map of Europe from Jáchym Topol’s novel *Chladnou zemí* (2009) and Agnieszka Kłos’s collection of short stories *Gry w Birkenau* (2015), paying particular attention to the alternative empathic form of dwelling in/co-existing with places of the Shoah. The selected works are part of the body of post-memorial texts, their authors belong (with the exception of Keff who is a representative of the “second generation”) to the generation of post-witnesses.

The comparison of literary representations of places of the Holocaust functioning as media of memory (or having a potential to do so), carried out in the dissertation, shows the plenitude of relations individuals and communities establish with the places-witnesses as well as displays the variety of meanings they ascribe to them. These relations—for which the bodily aspect is important—are strongly ritualized, oscillating between the sacred and the profane. The analyzed texts testify to the significant influence of the places-witnesses of the Holocaust on the formation of the identity of individuals, local communities and even entire nations living in this “cursed latitude”.

The analyzed works show that the generation of post-witnesses is characterized by a simultaneous identification with the figure of victim, perpetrator and witness, and that its representatives are facing a task of redefining what the history of the Shoah and its memory mean to them. The examined texts suggest two possible ways of doing so: profanation and empathy. The first blasphemous approach involves breaching the boundaries between the sacred and the profane in the memory of the Shoah, challenging existing narratives, profaning (in an aesthetic, not an ethical way) icons of the Shoah, contesting affirmative meanings and redemptive moments in the narratives about this event, deconstructing national myths, questioning the exclusive right of one social group to own the memory of the Shoah. The second empathic approach suggests giving up the ownership status over the places of the Shoah, adopting an attitude of a detector, based on a compassionate co-existing and being in places-witnesses, listening, observing and feeling. In the process of redefinition of the relations with the traumatic past, the artist and the post-memorial art play a role of a medium between history and the generation of post-witnesses.

The analysis conducted in this dissertation is the first extensive comparative study of the representation of the places of the Shoah in Polish and Czech literature, thus extends the mosaic of research on the Shoah and the Shoah literature.

Keywords: Holocaust, Shoah, Polish literature, Czech literature, places as media of memory, literature after 1989, geopoetics, poetics of experience, postmemory.

Resumé

Tato disertační práce je věnována analýze prezentací lokalit šoa jako paměťových médií v polské a české literatuře po roce 1989. Místa šoa jsou chápána 1. jako místa, jež byla svědky exterminace Židů za druhé světové války (ghetta, koncentrační a vyhlazovací tábory, místa „holokaustu kulkou“ (*Holocaust by bullets*), pracovní tábory, tábory pro válečné zajatce); 2. jako tzv. „bílé prostory“ čili zapomenuté, zničené nebo přebudované židovské domy a veřejné budovy (synagogy, sídla organizací, dílny a ústavy, školy, kulturní centra, hřbitovy apod.) určené k tomu, aby plnily jiné funkce; 3. jako poválečné domy přeživších, v nichž paměť šoa trvá a je přenášena na tzv. „druhou“ a „třetí generaci“ prostřednictvím vyprávění. Místa jako média paměti, na rozdíl od míst paměti (*lieux de mémoire*), jež mohou být místy jen v symbolickém smyslu, jsou těsně vázána na prostorové kategorie, existují jako určité body na zeměpisné síti a mají konkrétní topografické vlastnosti (i když se třeba objevují v literární onirické vizi). Tato místa plní roli záruky aktu restituce minulosti.

Cílem porovnání polských a českých textů není formulování závěru o polské a české literatuře s tematikou holokaustu jako samostatných fenoménech, nýbrž pohled na ně jako na společnou literaturu určitého prostoru, v němž se odehrál holokaust, a to s důrazem na mediační funkci těchto míst, a také jako na zápis zkušeností z kontaktů s tímto prostorem, obzvláště s ohledem na zkušenosti generací následujících po generaci svědků holokaustu.

K realizaci vytčeného cíle sloužily hlavně metody geopoetiky a poetiky zkušenosti, přičemž heuristická analýza využívala i další metodologické přístupy, jež řadíme k tzv. centrálním a periferním, jak jsou známy z oblasti studia holokaustu.

Teoretickou část práce tvoří přehled teorií týkajících se kategorií místa a paměti a jejich prolínání v oblastech různých oborů humanitních věd, především pak v literární vědě. Tento přehled je sestaven za účelem poukázání na badatelské tendence, jež jsou obzvláště důležité v kontextu studia literatury s tematikou holokaustu.

Praktickou část tvoří čtyři srovnávací studie, ve kterých jsou analyzována literární ztvárnění čtyř míst-svědků. V první srovnávací studii je věnována pozornost zobrazení rodinných domů „holokaustových“ matek v próze *Utwór o Matce i Ojczyźnie* (2008) Boženy Keff-Umińskiej a v kapitole *Marie* románu *Hořké moře* (2008) Jakuby Katalpy. Zde se soustředíme na tematizaci vyrovnávání se druhé generace s rodinnými příběhy z období druhé světové války. V druhé studii jsou analyzovány literární obrazy „ne-míst“ paměti z románů *Łąka umarłych* (2010) Marcina Pilise a *Peníze od Hitlera* (2006) Radky Denemarkové; pozornost je obrácena i k rituálům paměti odehrávajícím se v traumatických místech. Ve třetí studii je srovnána literární topografie tábora Auschwitz II z kapitoly ZZ románu *Noc żywych Żydów* (2012) Igora Ostachowicze s Osvětím z tzv. osvětimské kapitoly románu *Sestra* (1994) Jáchyma Topola a detailně je zkoumána profanace paměti o šoa. V poslední studii disertace je obecně i detailně posuzována mozaika míst-svědků o šoa rozestých po mapě Evropy, jak je prezentuje novela *Chladnou zemí* (2009) Jáchyma Topola a sbírka povídek *Gry w Birkenau* (2015) Agnieszky Kłos. Zvláštní pozornost je přitom věnována alternativním vztahům k místům-svědkům z hlediska empatie či jejího nedostatku v dnešní době.

Zvolená literární díla jsou součástí korpusu „postpaměťových textů“, jejichž autoři a autorky patří ke generaci „po-svědků šoa“ (až na B. Keff, jež je zástupkyní druhé generace).

Uskutečněná analýza literárních ztvárnění míst šoa, jež fungují jako média paměti (nebo mají mediační potenciál), dokládá množství vztahů, které jednotlivci a společnosti navazují s místy-svědky, s nimiž koexistují a jimž připisují rozmanité významy. Tyto vztahy, pro něž je významný fyzický aspekt, jsou značně ritualizované a oscilují mezi *sacrum* a *profanum*.

Analyzované texty svědčí o nezanedbatelném vlivu „míst-svědků“ na vytváření identity jednotlivců, lokálních komunit a celých národů, které žijí v tomto „prokletém zeměpisném prostoru“. Dokládají, že pro generaci „po-svědků“, tj. generaci, která k šoa nemá příbuzenský vztah, je charakteristické paralelní ztotožnění s postavou oběti, pachatele a svědka, a její reprezentanti se musejí zhostit úkolu nově definovat to, čím je pro ně historie holokaustu a povědomí o něm.

Zkoumané texty ukazují dvě možné cesty, jsou to profanace a empatie. První, znesvěcující přístup předpokládá překročení hranice mezi *sacrum* a *profanum* v paměti o šoa, zpochybňování již existujících narácí, zesvětštění (estetické nikoliv etické) ikon šoa, odmítnutí afirmativních významů a katartických efektů ve vyprávění o holokaustu a nastolení dekonstrukce národních mýtů spolu se zpochybňováním výhradního práva jedné skupiny na paměť o šoa.

Druhý, empatický přístup předpokládá rezignaci na vlastnický vztah k místům-svědků, a prosazuje pozici detektoru, který je založen na citlivém vztahu k místu, naslouchání, pozorování a soucitu. Umělec a postpaměťové umění plní v procesu předefinování vztahu s traumatickou minulostí funkci prostředníka mezi dějinami a generacemi potomků obětí a svědků šoa.

Uskutečněná analýza tematicky relevantních beletristických textů je prvním rozsáhlým srovnávacím badáním ztvárnění míst šoa v polské a české literatuře, a doplňuje tak mozaiku výzkumu holokaustu a literatury o holokaustu.

Klíčová slova: holocaust, šoa, polská literatura, česká literatura, místa jako média paměti, literatura po roce 1989, geopoetika, poetika zkušenosti, postpaměť.

Bibliografia

Literatura podmiotu:

1. Denemarková, R., *Peníze od Hitlera: Letní mozaika*, Host, Brno 2006.
2. Katalpa, J., *Hořké moře*, Paseka, Praha 2008.
3. Keff-Umińska, B., *Utwór o Matce i Ojczyźnie*, Ha!art, Kraków 2008.
4. Kłos, A., *Gry w Birkenau*, Fundacja na rzecz kultury i edukacji im. Tymoteusza Karpowicza, Wrocław 2016.
5. Ostachowicz, I., *Noc żywych Żydów*, W.A.B., Warszawa 2012.
6. Pilis, M., *Łąka umarłych*, Sol, Warszawa 2010.
7. Topol, J., *Chladnou zemí*, Torst, Praha 2009.
8. Topol, J., *Sestra*, Atlantis, Brno 1994.

Literatura przedmiotu:

1. Adamczyk-Garbowska, M., Duda, H., *Terminy Holocaust, Zagłada i Szoa oraz ich konotacje leksykalno-kulturowe w polszczyźnie potocznej i dyskursie naukowym*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, t. III, red. Pilarczyk, K., Polska Akademia Umiejętności, Kraków 2003, s. 237-253.
2. Adorno, T.W., *Dialektyka negatywna*, przekł. Krzemieniowa, K., PWN, Warszawa 1986.
3. Adorno, T.W., *Negative Dialectics*, przekł. Ashton, E. B., Routledge, London, New York 2004.
4. Agamben, G., *Co zostaje z Auschwitz? Archiwum i świadek. Homo Sacer (III)*, przekł. Królak, S., Sic, Warszawa 2008.
5. Agamben, G., *Infancy and History: Essays on the Destruction of Experience*, przekł. Heron, L., Verso, London, New York 1993.
6. Agamben, G., *Profanacje*, przekł. Kwaterko, M., Państwowy Instytut Wydawniczy Warszawa 2006.
7. Altshuler, M., *The unique features of the Holocaust in the Soviet Union*, [w:] *Jews and Jewish life in Russia and the Soviet Union*, red. Ro'I, Y., Frank Cass and Co, London 1995, s. 171-188.
8. Angutek, D., *Paranaukowe interpretacje Heideggerowskiej kategorii przestrzeni w geografii humanistycznej Tuana i semiotyce Władimira Toporowa*, „Sensus Historiae” 2018, nr 1, s. 85-102.
9. Ankersmit, F., *Pamiętając Holocaust: żaloba i melancholia*, [w:] *Pamięć, etyka i historia. Anglo-amerykańska teoria historiografii lat dziewięćdziesiątych. Antologia*, red. Domańska, E., Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2002, s. 163-186.
10. Assmann, A., *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.
11. Assmann, A., *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, C. H. Beck, München 1999.
12. Assmann, A., *Geschichte findet Stadt*, [w:] *Kommunikation – Gedächtnis – Raum. Kulturwissenschaften nach dem „Spatial Turn”*, red. Csáky, M., Leitgeb, Ch., Transcript, Bielefeld 2009, s. 15-16.
13. Assmann, A., *Memory, individual and collective*, [w:] *The Oxford handbook of contextual political analysis*, t. 9, red. Goodin, R.E., Tilly, Ch., Oxford University Press, New York 2006, s. 210-224.

14. Assmann, A., *Między historią a pamięcią: Antologia*, red. Saryusz-Wolska, M., Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2013.
15. Assmann, A., *Pięć strategii wypierania ze świadomości*, przekł. Pełka, A., [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. Saryusz-Wolska, M., Universitas, Kraków 2009, s. 333-349.
16. Assmann, A., *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, przekł. Przybyła, P., [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. Saryusz-Wolska, M., Universitas, Kraków 2009, s. 101-142.
17. Assmann, A., *The Holocaust — a Global Memory? Extensions and Limits of a New Memory Community*, [w:] *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*, red. idem, Conrad, S., Palgrave Macmillan, London 2010, s. 97-117.
18. Assmann, J., *Das Kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, C.H. Beck, München 1992.
19. Assmann, J., *Foreword (1992)*, [w:] idem, *Cultural memory and early civilization: Writing, remembrance, and political imagination*, Cambridge University Press, Cambridge 2011, s. VII-IX.
20. Assmann, J., *Kultura a paměť: písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*, przekł. Pokorný, M., Prostor, Praha 2001.
21. Assmann, J., *Memory Culture*, [w:] idem, *Cultural memory and early civilization: writing, remembrance, and political imagination*, Cambridge University Press, Cambridge 2011, s. 15-69.
22. Assmann, J., *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przekł. Kryczyńska-Pham, A., red. Trąba, R., Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008.
23. Assmann, J., *Rituals of memory*, [w:] *Grief and Its Transcendence: Memory, Identity, Creativity*, ed. Tutter, A., Wurmser, L., London 2015, s. 15-29.
24. Assmannová, A., *Prostory vzpomínání: Podoby a proměny kulturní paměti*, przekł. Flanderka, J., Ondroušková, S., Soukup, J., Karolinum, Praha 2018.
25. Auestad, L., *Paměť společnosti a různé formy fragmentace*, [w:] *Trauma, sen, vědomí: traumatizované skupiny - hojení - identita: výběr textů z mezinárodní mezioborové konference Prix Irene 2012*, red. Jírová, E., Klímová, H., Výbor pro péči o Prix Irene, Praha 2013, s. 43-52.
26. Auger, P., *The Anthem Dictionary of Literary Terms and Theory*, Anthem Press, London, New York, Dehli 2010.
27. *Ausgewählte Probleme der polnischen und tschechischen Holocaustliteratur und – kultur*, red. Ibler, R., Otto Sagner, München 2012.
28. Bachelard, G., *Dom rodzinny i dom oniryczny*, [w:] *Wyobrażenia Poetycka: Wybór Pism*, red. Chudak, H., przekł. Chudak, H., i Tatarkiewicz, A., Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1975, s. 301-330.
29. Bachelard, G., *The Poetics of Space*, przekł. Jolas, M., Beacon, Boston 1994.
30. Barrie, T., *Sacred Domesticities: The Ontology of Home*, „Architecture, Culture, and Spirituality Symposium” 2011.
31. Bauman, Z., *Nowoczesność i zagłada*, przekł. Jaszuński, F., Fundacja Kulturalna Masada, Warszawa 1992.
32. Bauman, Z., *The Holocaust's life as a ghost*, „Tikkun” 1998, nr 4, s. 33-38.
33. Bednarek, S., *Menemotoposy. Słowo wstępne*, „Przegląd kulturoznawczy” 2012, nr 1, s. 5-11.
34. Belting, H., *Antropologia obrazu: szkice do nauki o obrazie*, przekł. Bryl, M., Universitas, Kraków 2007.

35. Benedyktowicz, D., Benedyktowicz, Z., *Symbolika Domu W Tradycji Ludowej (cz. I)*, „Polska Sztuka Ludowa. Konteksty” 1990, nr 3, s. 48-51.
36. Bergson, H., *Śmiech. Esej o komizmie*, przekł. Cichowicz, S., Wydawnictwo Literackie, Kraków 1977.
37. Bernstein, J.M., *Bare life, bearing witness: Auschwitz and the pornography of horror*, „Parallax” 2004, nr 1, s. 2-16.
38. Bikont, A., *My z Jedwabnego*, Prószyński i S-Ka, Warszawa 2004.
39. Błoński, J., *Biedni Polacy patrzą na getto*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1994.
40. Brink, C., *Secular icons: Looking at photographs from Nazi concentration camps*, „History & Memory” 2000, nr 12.1, s. 135-150.
41. Buryła, S., *Monografia po latach*, „Teksty Drugie” 2009, nr 5, s. 100-105.
42. Buryła, S., Rodak, P., *Wojna. Doświadczenie i zapis - nowe źródła, problemy, metody badawcze*, Universitas, Kraków 2006.
43. Buryła, S., *Rozrachunki z wojną*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 2017.
44. Buryła, S., *Tematy (nie)opisane*, Universitas, Kraków 2013.
45. Buryła, S., *Topika Holokaustu. Wstępne rozpoznanie*, „Świat Tekstów. Rocznik Słupski” 2013, nr 10, s. 131-151.
46. Buryła, S., *Wojna i okolice*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 2018.
47. Buryła, S., *Wokół Zagłady. Szkice o literaturze Holokaustu*, Universitas, Kraków 2016.
48. Calimani Sullam, A.V., *A Name for Extermination*, „Modern Language Review” 1999, nr 4, s. 978-999.
49. Čapková, K., *Národně nespolehliví?! Německý hovořící Židé v Polsku a v Československu bezprostředně po druhé světové válce*, „Soudobé dějiny” 2015, nr 1-2, s. 80-101.
50. Casey, E.S., *Getting Back into Place. Toward a Renewed Understanding on the Place-World*, Indiana University Press, Bloomington 2009.
51. Castells, M., *The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume II: The Power of Identity*, Wiley-Blackwell, New York 2010.
52. Chitnis, R.A., *A Need for Greater Openness: The Countryside in Czech Fiction since 1989*, „Slavonic & East European Review” 2013, nr 3, s. 431-464.
53. Chmiel, M., *Elie Wiesel and the politics of moral leadership*, Temple University Press, Philadelphia 2001.
54. *Cizí i blízcí: Židé, literatura, kultura v českých zemích ve 20. století*, red. Holý, J., Akropolis, Praha 2016.
55. Coffey, D., *Blood and soil in Anne Michaels's Fugitive Pieces: The pastoral in Holocaust literature*, „Modern Fiction Studies” 2007, nr 1, s. 27-49.
56. Connerton, P., *Introduction*, [w:] idem, *How modernity forgets*, Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 1-6.
57. Cresswell, T., *In Place/Out of Place: Geography, Ideology and Transgression*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1996.
58. Cresswell, T., *Place: A Short Introduction*, Blackwell, Oxford 2004.
59. Czapliński, P., *Wirus Auschwitz*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały” 2014, nr 10, s. 874-884.
60. Czapliński, P., *Zagłada i profanacje*, „Teksty Drugie” 2009, nr 4, s. 199-213.
61. Czapliński, P., *Zagłada jako horror. Kilka uwag o literaturze polskiej 1985-2015*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2016, nr 12, s. 375-394.
62. Czapliński, P., *Zagłada jako wyzwanie dla refleksji o literaturze*, „Teksty Drugie” 2004, nr 5, s. 9-22.
63. Czapska, M., *W odpowiedzi redaktorowi Turowiczowi*, „Kultura” 1957, nr 6, s. 53.

64. Czyżewski, M., *Debata na temat Jedwabnego oraz spór o „politykę historyczną” z punktu widzenia analizy dyskursu publicznego*, [w:] *Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów*, red. Nowinowski, S.M., Pomorski, J., Stobiecki, R., Instytut Pamięci Narodowej, Łódź 2008, s. 117-141.
65. *Dark tourism and place identity: Managing and interpreting dark places*, red. White, L., Frew, E., Routledge, London, New York 2013.
66. Dąbrowski, M., *Komparatystyka kulturowa*, [w:] *Komparatystyka dla humanistów*, red. idem, Warszawa 2011, s. 211-288.
67. Delaperrière, M., *Miejsca pamięci czy pamięć miejsc? Kilka refleksji na temat uobecniania przeszłości w literaturze współczesnej*, „Ruch Literacki” 2013, nr 1, s. 51-58.
68. Denemarková, R., *Peníze od Hitlera. Letní mozaika (2006)*, rec. Fialová-Šporková, A., *Měně by bylo více*, „Tvar” 2006, nr 18, s. 2.
69. *Der Holocaust in den mitteleuropäischen Literaturen und Kulturen seit 1989/ The Holocaust in the Central European Literatures and Cultures since 1989*, red. Ibler, R., ibidem-Verlag, Stuttgart 2014.
70. *Der Holocaust in den mitteleuropäischen Literaturen und Kulturen: Probleme der Poetisierung und Ästhetisierung/ The Holocaust in the Central European Literatures and Cultures: Problems of Poetization and Aestheticization*, red. Ibler, R., ibidem-Verlag, Stuttgart 2016.
71. *Die Darstellung der Shoah in Literatur und Film in Mitteleuropa: die ersten Nachkriegsjahr / The Representation of the Shoah in Literature and Film in Central Europe: the Post-War Period/ Reprezentacje Shoah w literaturze i filmie w Europie Środkowej: lata powojenne*, red. Gazda, G., Leyko, M., Rutkiewicz, P., Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014.
72. Domańska, E., *Nekros. Wprowadzenie do ontologii martwego ciała*, PWN, Warszawa 2017.
73. Domańska, E., *Przestrzenie Zagłady w perspektywie ekologiczno-nekrologicznej*, „Teksty Drugie” 2017, nr 2, s. 34-60.
74. Douglas, M., *The idea of a home: a kind of space*, „Social research” 1991, nr 1, s. 287-307.
75. Dymnicka, M., *Od miejsca do nie-miejsca*, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Sociologica” 2011, nr 36., s. 35-52.
76. Dziuban, Z., *Memory as Haunting*, „Hagar: Studies in Culture, Polity and Identities. Special issue on Memory and Periphery” 2014, nr 1, s. 111-135.
77. Eliade, M., *Sacrum i profanum. O istocie religijności*, przekł. Reszke, R., Wydawnictwo KR, Warszawa 1999.
78. *Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust: Volume II K-Sered* red. Spector, Sh., Wigoder, G., New York University Press, Yad Vashem, Jerusalem, New York 2001.
79. Engelking, B., *Zagłada i pamięć. Doświadczenie Holocaustu i jego konsekwencje opisane na podstawie relacji autobiograficznych*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 1994.
80. Engelking, L., *„V mládí jsem občas chtěl být Polák...” Polsko, polština a Poláci v románu Sestra Jáchyma Topola*, [w:] *Otázky českého kánonu. Sborník příspěvků z III. kongresu světové literárněvědné bohemistiky*, red. Fedrová, S., Ústav pro českou literaturu AV ČR, Praha 2006, s. 562-574.
81. Epstein, H., *Children of the Holocaust. In Conversations with Sons and Daughters of Survivors*, G.P. Putnam's Sons, New York 1979.

82. Erll, A., *Literárněvědné koncepty paměti*, przekł. Flanderka, J., [w:] *Paměť a trauma pohledem humanitních věd. Komentovaná antologie teoretických textů*, red. Kratochvíl, A., Ústav pro českou literaturu AVČR, Praha 2015, s. 190-206.
83. Erll, A., *Literatura jako medium pamięci zbiorowej*, przekł. Saryusz-Wolska, M., [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. współczesna perspektywa niemiecka*, red. Saryusz-Wolska, M., Universitas, Kraków 2009, s. 211-247.
84. Erll, A., Nünning, A., *Where literature and memory meet: towards a systematic approach to the concepts of memory used in literary studies*, „REAL – Yearbook of Research in English and American Literature” 2005, nr 21, s. 261-294.
85. Forecki, P., „Mienie pożydowskie” jako figura polskiego dyskursu publicznego, „Polityczne Studia Środkowoeuropejskie” 2015, nr 4, s. 75-90.
86. Forecki, P., *Od Shoah do Strachu. Spory o polsko-żydowska przeszłość i pamięć w debatach publicznych*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2010.
87. Forecki, P., *Spór o Jedwabne: analiza debaty publicznej*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2008.
88. Forecki, P., *Zagłada i krajobraz po Zagładzie w komiksowych kadrach*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka” 2015, nr 25, s. 275-308.
89. Foucault, M., *Discipline and Punishment. The Birth of the Prison*, przekł. Sheridan, A., Vintage Books, New York 1995.
90. Foucault, M., *Nadzorować i karć. Narodziny więzienia*, przekł. Komendant, T., Aletheia, Warszawa 1998.
91. Foucault, M., *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Gallimard, Paris 1975.
92. Friedländer, S., *Afterword: The Shoah between Memory and History*, [w:] *Breaking crystal: Writing and memory after Auschwitz*, red. Sicher, E., University of Illinois Press, Urbana 1998, s. 347-357.
93. Friedländer, S., *Reflections of Nazism: An Essen on Kitsch and Death*, przekł. Weyr, Th., Harper and Row, New York 1984.
94. Glassman, G., *Přenos traumatu na další generaci* (wykład dla Rafael Institut 27.10.2007).
95. Głowiński, M., *Esej Błońskiego po latach*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały” 2006, nr 2, s. 12-20.
96. Goelz, Ch., *Through a Chilly Land – between First-Person Shoot-Em-Up and Tourist Blockbuster*, „Digital Icons: Studies in Russian, Eurasian and Central European New Media” 2009, nr 6, s. 63-79.
97. Gross, J.T., *Sąsiedzi: Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Fundacja Pogranicze, Sejny 2000.
98. Gross, N., *Poezi i Szoa: obraz zagłady Żydów w poezji polskiej*, OFFMAX, Sosnowiec 1993.
99. Grudzinska-Gross, I., *Muranów czyli karczowanie*, „Studia Litteraria et Historica” 2012, nr 1, s. 1-6.
100. Grynberg, H., *Holocaust w literaturze polskiej*, [w:] idem, *Prawda nieartystyczna*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2002, s. 141-181.
101. Halbwachs, M., *The Collective memory*, przekł. Ditter, Jr. F.J., Yazdi Ditter, V., Harper and Row, New York 1980.
102. Handelman, D., Shamgar-Handelman, L., *The presence of absence: The memorialism of national death in Israel*, [w:] *Grasping the Land—Space and Place in Contemporary Israeli Discourse and Experience*, red. Ben-Ari, E., Bilu, Y., SUNY Press, Albany, New York 1997, s. 85-128.

103. Hirsch, M., *Family frames: Photography, narrative, and postmemory*, Harvard University Press, Harvard 1997.
104. Hirsch, M., *Surviving images: Holocaust photographs and the work of postmemory*, „The Yale Journal of Criticism” 2001, nr 1, s. 5-37.
105. Hirsch, M., *The generation of postmemory*, „Poetics Today” 2008, nr 1, s. 103-128.
106. Hodrová, D., *Paměť a proměny míst. Na okraj tematologie a topologie*, [w:] idem, *Poetika míst*, H&H, Praha 1997, s. 5-24.
107. *Holocaust literature: an encyclopedia of writers and their work*, t. 1, red. Kremer S.L., Routledge, London, New York 2003.
108. *Holocaust literature: an encyclopedia of writers and their work*, t. 2, red. Kremer S.L., Routledge, London, New York 2003.
109. *Holokaust - Šoa - Zagłada: v české, slovenské a polské literatuře*, red. Holý J., Karolinum, Praha 2007.
110. Holý, J., Sladovnicková, Š., *Čtyřikrát o holokaustu*, „Slovo a smysl-Word & Sense” 2015, nr 23, s. 66-79.
111. Holý, J., *Trauma návratu a šoa v literatuře „druhé generace“*, [w:] *Šoa v české literatuře a v kulturní paměti*, red. Holý, J., (et al.), Akropolis, Praha 2011, s. 169-201.
112. Hundorowa, T., *Czarnobyl, nuklearna apokalipsa i postmodernizm*, „Teksty Drugie” 2014, nr 6, s. 249-263.
113. Huyssen, A., *Introduction*, [w:] idem, *Twilight Memories: marking time in a culture of amnesia*, Routledge, London, New York 1995, s. 1-9.
114. *International Encyclopedia of Human Geography*, t. 8, red. Thrift, N., Kitchen, R., Elsevier, Oxford 2009.
115. Jałowiecki, B., *Miejsce, przestrzeń, obszar*, „Przegląd Socjologiczny” 2011, nr 2-3, s. 9-28.
116. Jałowiecki, B., *Percepcja przestrzeni Warszawy*, „Studia regionalne i Lokalne” 2000, nr 2, s. 79-100.
117. Janicka, E., *Pamięć przyswojona. Koncepcja polskiego doświadczenia zagłady Żydów jako traumy zbiorowej w świetle rewizji kategorii świadka*, „Studia Litteraria et Historica” 2015, nr 3-4, s. 148-227.
118. Janion, M., Filipiak, I., *Posłowie: Zmagania z Matką i Ojczyzną*, [w:] Keff-Umińska, B., *Utwór O Matce i Ojczyźnie*, Ha!art, Kraków 2008, s. 81-98.
119. Janion, M., Krajkowski, M., *Bohater, spiszek, śmierć: wykłady żydowskie*, W.A.B., Warszawa 2009.
120. Janion, M., *Wobec zła*, Verba, Chotomów 1989.
121. Kalmbach, K., *Radiation and borders: Chernobyl as a national and transnational site of memory*, „Global Environment” 2013, nr 11, s. 130-159.
122. Kałużny, J., *Kategoria pamięci zbiorowej w badaniach literaturoznawczych*, „Kultura Współczesna” 2007, nr 3, s. 85-104.
123. Kapferer, B., *Ritual Dynamics and Virtual Practice: Beyond Representation and Meaning*, „Social Analysis: The International Journal of Social and Cultural Practice” 2004, nr 2., s. 35-54.
124. Karolak, S., *Widma (z) Zagłady*, „Czas Kultury” 2013, nr 2, s. 118-125.
125. Karwowska, B., *Ciało. Seksualność. Obozy zagłady*, Universitas, Kraków 2009.
126. Katalpa, J., *Hořké moře*, rec. Linhart, A., *Jakuba Katalpa v krajině mýtu*, „Lidové Noviny” 27.01.2009, s. 17.

127. Kaźmierczak, M., *Broken images – "Auschwitz", nostalgia and modernity. The reception of the Holocaust in popular culture*, „Images” 2011, nr 15-16, s. 101-120.
128. Kidron, C., *Inheriting Discontinued Bonds: Trauma-Descendant Relations With the Genocide Dead*, „Death Studies”, 2014, nr 1, s. 322-334.
129. Kieval, H.J., *Languages of community: the Jewish experience in the Czech lands*, University of California Press, Berkley, London, Los Angeles 2000.
130. Kliems, A., *Intermedialita a Holokaust. Jáchým Topol a jeho román Sestra*, [w:] *Holokaust - Šoa - Zagłada: v české, slovenské a polské literatuře*, red. Holý J., Karolinum, Praha 2007, s. 197-210.
131. Kłos, A., *Gry w Birkenau* (2015), rec. Graczyk, E., *Ziarnko do ziarnka?*, „Narracje o Zagładzie” 2015, nr 1, s. 299.
132. Kłos, A., *Gry w Birkenau* (2015), rec. Świerkosz, M., *Na łąkach Birkenau*, „Znak” 2015, nr 721, s. 117.
133. Kopaliński, W., *Słownik Symboli*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1990 (e-book).
134. Kowalska-Leder, J., *Cyrkulacja śladów Zagłady w polskim imaginariusz – między stadionem a galerią sztuki*, „Narracje o Zagładzie” 2016, nr 2, s. 25-35.
135. Kowalska-Leder, J., *Doświadczenie zagłady z perspektywy dziecka w polskiej literaturze dokumentu osobistego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2009.
136. Kowalska-Leder, J., *Literatura polska ostatniego dziesięciolecia wobec Zagłady – próby odpowiedzi na nowe wyzwania*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały” 2014, nr 10, s. 768-802.
137. Krakowska, J., *Meir Ezofowicz, czyli Żydzi*, „Didaskalia” 2013, nr 113, s. 55-64.
138. Kratochvíl, A., *Úvod*, [w:] *Paměť a trauma pohledem humanitních věd. Komentovaná antologie teoretických textů*, red. idem, Ústav pro českou literaturu AVČR, Praha 2015, s. 5-11.
139. Krawczyńska, D., *Empatia? Substytucja? Identyfikacja? Jak czytać teksty o Zagładzie?*, „Teksty Drugie” 2004, nr 5, s. 179-189.
140. Krupa, B., *Auschwitz i nowoczesność*, „Przestrzenie Teorii” 2012, nr 18, s. 51-66.
141. Krupa, B., *Opowiedzieć Zagładę. Polska proza i historiografia wobec Holocaustu (1987-2003)*, Universitas, Kraków 2010.
142. Krupiński, P., *„Dlaczego gęsi krzyczały?” Zwierzęta i Zagłada w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich, Warszawa 2016.
143. Krupiński, P., *About the Revolutions of "Planet Auschwitz". Marian Pankowski's Lecture on Anti-Martyrological Literature*, „Russian Literature” 2011, nr 34, s. 553-571.
144. Kwiatkowski, P.T., *Spoleczne tworzenie niepamięci*, [w:] *Asymilacja, akulturacja, dyskryminacja. Wokół problemów zachowania tożsamości mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce*, red. Nijakowski, L., Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2009, s. 91-128.
145. LaCapra, D., *History and memory after Auschwitz*, Cornell University Press, Ithaca, New York 1998.
146. LaCapra, D., *Representing the Holocaust: History, theory, trauma*, Cornell University Press, New York 1996.
147. Lachmann, R., *Gedächtnis und Literatur: Intertextualität in der russischen Moderne*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1990.

148. Lang, B., *Holocaust representation: Art within the limits of history and ethics*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, London 2000.
149. Lang, B., *The future of the Holocaust: Between history and memory*, Cornell University Press, Ithaca 1999.
150. Leggewie, C., *Sedm kruhů evropské paměti. Holokaust jako negativní zakládající mýtus Evropy*, przekł. Václav Smýčka, [w:] *Paměť a trauma pohledem humanitních věd. Komentovaná antologie teoretických textů*, red. Kratochvil, A., Ústav pro českou literaturu AVČR, Praha 2015, s. 257-274.
151. Leociak, J., *Mówić czy milczeć? O (nie)wyrażalności doświadczenia Holokaustu i (nie)możności jego zapisu*, [w:] *Literatura i wiedza*, red. Bolecki, W., Dąbrowska, E., Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa 2006, s. 371-386.
152. Leociak, J., *O nadużyciach w badaniach nad doświadczeniem Zagłady*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2010, nr 6, s. 9-19.
153. Leociak, J., *Wstęp*, [w:] *Literatura polska wobec Zagłady*, red. Brodzka-Wald, A., Krawczyńska, D., Leociak, J., Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa 2000, s. 7-10.
154. Levi, P., *Pogrążeni i ocaleni*, przekł. Kasprzysiak, S., Wydawnictwo Literackie, Kraków 2007.
155. Levy, D., Sznajder, N., *The Consequences of Cosmopolitan Memory*, [w:] idem, *The Holocaust and memory in the global age*, przekł. Oksiloff, A., Temple University Press, Philadelphia 2006, s. 191-207.
156. Lewicka, M., *Psychologia miejsca*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2012.
157. *Literatura polska wobec Zagłady (1939-1968)*, red. Buryła, S., Krawczyńska, D., Leociak, J., Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa 2012.
158. *Literatura polska wobec Zagłady*, red. Brodzka-Wald, A., Krawczyńska, D., Leociak, J., Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa 2000.
159. *Literatura s hvězdou Davidovou 2. Slovníková příručka dějinám česko-židovských a česko-židovsko-německých literárních vztahů 19. a 20. století*, red. Mikulášek, A., (et al.), Votobia, Praha 2002.
160. *Literatura s hvězdou Davidovou. Slovníková příručka k dějinám česko-židovských a česko-židovských-německých literárních vztahů 19. a 20. století*, red. Mikulášek, A., (et al.), Votobia, Praha 1998.
161. *Literatura s hvězdou. Davidovou: Slovníková příručka k dějinám česko-židovských a česko-židovsko-německých literárních vztahů 19. a 20. století*, red. Mikulášek, A., (et al.), Votobia, Praha 1998, rec. Švábová, J., „Opera Slavica” 1999, nr 1, s. 63-65.
162. Löw, R., *Uwagi do przyszłej historii literatury (polskiej) o Zagładzie*, [w:] *Literatura polska wobec Zagłady*, red. Brodzka-Wald, A., Krawczyńska, D., Leociak, J., Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa 2000, s. 71-87.
163. Lury, C., *Remember me*, [w:] idem, *Prosthetic Culture: Photography, Memory and Identity*, Routledge, London, New York 1998, s. 105-133.
164. Mach, A., *Świadkowie świadectw. Postpamięć Zagłady w polskiej literaturze najnowszej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2016.
165. Małczyński, J., *Krajobrazy Zagłady. Perspektywa historii środowiskowej*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 2018.
166. Massey, D., *A Global Sense of Place*, „Marxism Today” 1991, nr 38, s. 24-29.
167. McGlothlin, E., *Second-Generation Holocaust Literature: Legacies of Survival and Perpetration*, Camden House, Rochester 2006.

168. Michlic, J.B., *Rozliczenie z „ciemną przeszłością”: polska debata o Jedwabnem*, [w:] *Świat NIEpożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII-XX wieku*, red. Jasiewicz, K., Rytm, Warszawa 2004, s. 623-657.
169. Milerski, B., *Holocaust education in Polish public schools: Between remembrance and civic education*, „Prospects” 2010, nr 1, s. 115-132.
170. Minta-Tworzowska, D., *Pamięć „miejsca Pamięci” jako budujące tożsamość w ujęciu archeologii*, „Przegląd Archeologiczny” 2013, nr 61, s. 33-50.
171. Mlynárik, J., *Dějiny Židů na Slovensku*; przekł. Pokorný, M., Academia, Praha 2005.
172. *Mobilizing Place, Placing Mobility*, red. Cresswell, T., Verstraete, G., Rodopi, Amsterdam 2002.
173. *Modi Memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. Saryusz-Wolska, M., Trąba, R., Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2014.
174. Morawiec, A., *Literatura obozowa. Wstęp*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica” 2017, nr 42, s. 5-22.
175. Morawiec, A., *Literatura polska wobec ludobójstwa, Rekonesans*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2018.
176. Morawiec, A., *Literatura w lagrze, lager w literaturze. Fakt – temat – metafora*, Wydawnictwo Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi, Łódź 2009.
177. Mościcki, P., *Profane Redemptions: Messianism at Play in Agamben*, [w:] *Judaism in Contemporary Thought: Traces and Influence*, red. Bielik-Robson, A., Lipszyc, A., Routledge, London, New York 2014, s. 127-138.
178. Murav, H., *Music from a speeding train: Jewish literature in post-revolution Russia*, Stanford University Press, Stanford 2011.
179. Neumann, B., *Literatura, pamięć, tożsamość*, przekł. Pełka, A., [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. współczesna perspektywa niemiecka*, red. Saryusz-Wolska, M., Universitas, Kraków 2009, s. 249-284.
180. *Nie-miejsca pamięci. Elementarz*, red. Jarzyńska, K., (et al.), Ośrodek Badań nad Kulturami Pamięci UJ, Kraków 2017.
181. Nora, P., *Between memory and history: Les lieux de mémoire*, „Representations” 1989, nr 26, s. 7-24.
182. Nora, P., *Czas pamięci*, przekł. Dłuski, W., „Res Publica Nowa” 2001, nr 7, s. 37-43.
183. Nora, P., *Między pamięcią i historią: Les lieux de Memoire*, przekł. Mościcki, P., „Tytuł roboczy: Archiwum” 2009, nr 2, s. 4-12.
184. Nora, P., *Světový nástup paměti*, przekł. Herbata, Z., [w:] *Paměť a trauma pohledem humanitních věd. Komentovaná antologie teoretických textů*, red. Kratochvil, A., Ústav pro českou literaturu AVČR, Praha 2015, s. 62-72.
185. Novick, P., *The Holocaust is not – and is not likely to become – a global memory*, [w:] *Marking evil. Holocaust memory in the global age*, red. Goldberg A., Hazan, H., Berghahn Books, New York, Oxford 2015, s. 47-55.
186. Novotný, V., *Postmoderní profanace apokalyptického tématu (Ruská krasavice Viktora Jerofějeva a Sestra Jáchyma Topola)*, [w:] idem, *Mezi moderností a postmoderností. Úvahy o typologii české prózy z konce tisíciletí*, Cherm, Praha 2002, s. 45-59.
187. Nowak, D., *Journey to Auschwitz: Igor Ostachowicz, The Night of the Living Jews: ZZ (2012) and Jáchym Topol, Sister: I Had a Dream (1994)*, „Chilufim. Zeitschrift für Jüdische Kulturgeschichte” 2017, nr 23, s. 109-137.

188. Nowakowski, M., *Czym jest rytuał?*, „Studia Redemptorystowskie” 2010, nr 8, s. 225-243.
189. Nowicka, E., *Taniec w kręgu: nowe i dawne „communitas”*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCCCXXXVI Prace Etnograficzne” 2014, nr 2, s. 47-171.
190. Nycz, R., *Antropologia literatury – kulturowa teoria literatury – poetyka doświadczenia*, „Teksty Drugie” 2007, nr 6, s. 34-49.
191. Nycz, R., *KTL: wyjaśnienia i propozycje*, [w:] *Kulturowa teoria literatury 2. Poetyki, problematyki, interpretacje*, red. idem, Walas, T., Universitas, Kraków 2012, s. 7-27.
192. Nycz, R., *Literatura jako trop rzeczywistości*, Universitas, Kraków 2001.
193. Nycz, R., *Od teorii nowoczesnej do poetyki doświadczenia*, [w:] *Kulturowa teoria literatury 2. Poetyki, problematyki, interpretacje*, red. idem, Walas, T., Universitas, Kraków 2012, s. 31-61.
194. *Od pamięci biodziedzicznej do postpamięci*, red. Nycz, R., Sendyka, R., Szostek, T., Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 2013.
195. *Paměť a trauma pohledem humanitních věd. Komentovaná antologie teoretických textů*, red. Kratochvíl, A., Ústav pro českou literaturu AVČR, Praha 2015.
196. Pěkný, T., *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, Sefer, Praha 1993.
197. Plessner, H., *Śmiech i płacz: badania nad granicami ludzkiego zachowania*, przekł. Zwolińska, A., Nerczuk, Z., Antyk, Kęty 2004.
198. Polian, P., *First victims of the holocaust: Soviet-Jewish prisoners of war in German captivity*, „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History” 2005, nr 4, s. 763-787.
199. Pollack, M., *Skazone krajobrazy*, przekł. Niedenthal, K., Wydawnictwo Czarne, Wołowiec, 2014.
200. *Poznańskie studia slawistyczne 12/2017: Recepcja literackich i artystycznych dzieł o Szoa*, red. Pieniążek-Markovic, K., Poznań 2017.
201. *Probing the Limits of Representation: Nazism and the “Final Solution”*, red. Friedländer, S., Harvard University Press, Cambridge 1992.
202. Radziszewska, K., *Das Bild des Łódźer Gettos in der Literatur im 21. Jahrhundert. Rezeption in Polen*, [w:] *Der Holocaust in den mitteleuropäischen Literaturen und Kulturen seit 1989/ The Holocaust in the Central European Literatures and Cultures since 1989*, red. Ibler, R., ibidem-Verlag, Stuttgart 2014, s. 127-137.
203. Relph, E., *Place and Placelessness*, Pion, London 1976.
204. Ricoeur, P., *Memory, History, Forgetting*, przekł. Blamey, K., Pellauer, D., The University of Chicago Press, Chicago, London 2004, s. 457-506.
205. Rigney, A., *The Dynamics of Remembrance: Texts Between Monumentality and Morphing*, [w:] *A Companion to Cultural Memory Studies An International and Interdisciplinary Handbook 1*, red. Young, S.B., Nünning, A., Erll, A., De Gruyter, Berlin, New York 2008, s. 345-353.
206. Rosenfeld, A.H., *A Double Dying: Reflections on Holocaust Literature*, Indiana University Press, Bloomington 1980.
207. Rosenfeld, G.D., *The Politics of Uniqueness: Reflections on the Recent Polemical Turn in Holocaust and Genocide Scholarship*, „Holocaust and Genocide Studies” 1999, nr 1, s. 28-61.
208. Roth, M., *Zwischen Kanonisierung und Verdrängung. Das Getto Warschau in frühen Texten der Holocaustliteratur*, [w:] *Die Darstellung der Shoah in Literatur und Film in Mitteleuropa: die ersten Nachkriegsjahre/ The Representation of the Shoah in*

- Literature and Film in Central Europe: the Post-War Period/ Reprezentacje Shoah w literaturze i filmie w Europie Środkowej: lata powojenne*, red. Gazda, G., Leyko, M., Rutkiewicz, P., Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014, s. 87-99.
209. Rothkirchen, L., *The Jews of Bohemia and Moravia: Facing the Holocaust*, University of Nebraska Press, Yad Vashem, Jerusalem, Lincoln 2006.
 210. Rudling, A., *The Khatyn Massacre in Belorussia: A Historical Controversy Revisited*, „Holocaust and Genocide Studies” 2012, nr 1, s. 29-58.
 211. Rusiniak, M., *Obraz Treblinki w twórczości literackiej jako forma utrwalania pamięci*, [w:] idem, *Obóz zagłady Treblinka II w pamięci społecznej (1943-1989)*, Neriton, Warszawa 2008, s. 85-89.
 212. Rutka, A., *Holocaust między komizmem, groteską a absurdem. Literackie i kinematograficzne próby przezwyciężania tabu*, „Roczniki Humanistyczne” 2009, nr 5, s. 19-30.
 213. Rybicka, E., *Geopoetyka: przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014.
 214. Rybicka, E., *Miejsce, pamięć, literatura (w perspektywie geopoetyki)*, „Teksty Drugie” 2008, nr 1-2, s. 19-32.
 215. Rybicka, E., *Od poetyki przestrzeni do polityki miejsca. Zwrot topograficzny w badaniach literackich*, „Teksty Drugie” 2008, nr 4, s. 21-38.
 216. Rybicka, E., *Pamięć i miasto. Palimpsest vs. pole walki*, „Teksty Drugie” 2011, nr 5, s. 201-211.
 217. Rybicka, E., *Zwrot topograficzny w badaniach literackich. Od poetyki przestrzeni do polityki miejsca*, [w:] *Kulturowa teoria literatury 2. Poetyki, problematyki, interpretacje*, red. Nycz, R., Walas, T., Kraków 2012, s. 311-343.
 218. Sajewska, D., *Ciało – Pamięć, Ciało – Archiwum*, „Didaskalia” 2015, nr 127-128, s. 48-56.
 219. Saryusz-Wolska, M., *Posłowie*, [w:] Assmann, A., *Między historią a pamięcią: Antologia*, red. Saryusz-Wolska, M., Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2013, s. 308-319.
 220. Saryusz-Wolska, M., *Spotkania czasu z miejscem: studia o pamięci i miastach*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011.
 221. Schudson, M., *Dynamics of distortion in collective memory*, [w:] *Memory distortion: How minds, brains, and societies reconstruct the past*, red. Schacter, D.L., (et al.), Harvard University Press, Cambridge, London, 1997, s. 346-364.
 222. Schwartz, B., *Memory as Cultural System: Abraham Lincoln in World War II*, „American Sociological Review” 1996, nr 6, s. 908-927.
 223. Seamon, D., *Body-subject, time-space routines, and place-ballets*, [w:] *The human experience of space and place*, red. idem, Buttimer, A., Routledge, Abingdon, Oxon 2015, s. 148-165.
 224. Sendyka, R., *Miejsca, które straszą (afekty i nie-miejsca pamięci)*, „Teksty Drugie” 2014, nr 1, s. 84-102.
 225. Sendyka, R., *Napatrzcie się! Mroczna turystyka i nowoczesność*, „Didaskalia” 2014, nr 120, s. 62-71.
 226. Sendyka, R., *Nie-miejsca pamięci i ich nie-ludzkie pomniki*, „Teksty Drugie” 2017, nr 2, s. 68-108.
 227. Sendyka, R., *Pryzma. Zrozumieć nie-miejsce pamięci*, „Teksty Drugie” 2013, nr 1/2, s. 323-344.
 228. Sendyka, R., *Robinson w nie-miejskach pamięci*, „Konteksty” 2013, nr 2, s. 98-104.

229. Sendyka, R., *The Difficult Heritage of Non Sites of Memory*, „TRACES” 2017, nr 1, s. 4-15.
230. Sniegoń, T., *Pamięć, historia, sens. Tematyka Zagłady na tle wydarzeń powojennych we współczesnej literaturze i kinematografii czeskiej*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2014, nr 10, s. 931-942.
231. Sniegon, T., *Vanished History. The Holocaust in Czech and Slovak Historical Culture*, Berghahn Books, New York, Oxford 2014.
232. Snyder, T., *The Auschwitz Paradox*, [w:] idem, *Black Earth: the Holocaust as History and Warning*, Random House, New York 2016, s. 207-225.
233. *Šoa v české literatuře a v kulturní paměti*, Holý, J., (et al.), Akropolis, Praha 2011.
234. Steinlauf, M., *Pamięć nieprzyswojona: polska pamięć zagłady*, przekł. Tomaszewska, A., Cyklady, Warszawa 2001.
235. Stone, P.R., *Dark Tourism in an Age of 'Spectacular Death'*, [w:] *The Palgrave Handbook of Dark Tourism Studies*, Palgrave Macmillan, London 2018, s. 189-210.
236. *Stosowność i forma. Jak opowiadać o Zagładzie?*, red. Głowiński, M., (et al.), Universitas, Kraków 2005.
237. Struk, J., *Photographing the Holocaust: Interpretations of the Evidence*, IB Tauris, London 2004.
238. Sturdy Colls, C., *The archaeology of cultural genocide: a forensic turn in Holocaust studies?*, [w:] *Mapping the 'Forensic Turn': The Engagements with Materialities of Mass Death in Holocaust Studies and Beyond*, red. Dziuban, Z., New Academic Press, Vienna 2017, s. 119-142.
239. Sucharski, T., *Literatura Holocaustu i literatura gulagu? Literatura doświadczenia totalitarnego*, „Świat Tekstów. Rocznic Słupski” 2007, nr 5, s. 93-118.
240. Sulima, M., *Miejsca swoje i miejsca obce w przestrzeni domowej w wierzeniach religijnych*, „Architecturae et Artibus” 2009, nr 1, s. 67-76.
241. Sułek, A., *Pamięć Polaków o zbrodni w Jedwabnem*, „Nauka” 2011, nr 3, s. 39-49.
242. Szálo, C., *Domov a jiná místa/ne-místa formování kulturních identit*, „Sociální studia. Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity” 2006, nr 1, s. 145-160.
243. Szpociński, A., *Miejsca pamięci (lieux de memoire)*, „Teksty Drugie” 2008, nr 4, s. 11-20.
244. *Ślady obecności*, red. Molisak, A., Buryła, S., Universitas, Kraków 2010.
245. Tanaś, S., *Tanatoturystyka: od przestrzeni śmierci do przestrzeni turystycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013.
246. *The Aspects of Genres in the Holocaust Literatures in Central Europe/ Die Gattungsaspekte der Holocaustliteratur in Mitteleuropa*, red. Holý, J., Akropolis, Praha 2015.
247. *The Palgrave Handbook of Dark Tourism Studies*, red. Stone, P.R., Palgrave Macmillan, London 2018.
248. *The Representation of the Shoah in Literature and Film in Central Europe: 1970s and 1980s*, red. Holý, J., Akropolis, Praha 2012.
249. *The Representation of the Shoah in Literature, Theatre and Film in Central Europe: 1950s and 1960s*, red. Holý, J., Akropolis, Praha 2012.
250. *The Spatial turn. Interdisciplinary perspectives*, red. Warf, B., Arias, S., Routledge, London, New York 2009.

251. Tippner, A., *Sensing the meaning, working towards the facts: drugie pokolenie a pamięć o Zagładzie w tekstach Bożeny Keff, Magdaleny Tulli i Agaty Tuszyńskiej*, „Teksty Drugie” 2016, nr 1, s. 68- 87.
252. Tokarska-Bakir, J., Zawadzka, A., *Blasfemia*, „Studia Litteraria et Historica” 2015, nr 3-4, s. 1-4.
253. Tomczok, M., *Co stoi za stodołą? Przemiany toposu pojedwabieńskiego a topika Zagłady*, „Narracje o Zagładzie” 2016, nr 2, s. 72-87.
254. Tomczok, M., *Metonimie Zagłady. O polskiej prozie lat 1987-2012*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013.
255. Tomczok, M., *Po Jedwabnem. Narodziny popularnej opowieści rozliczeniowej*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka” 2015, nr 25, s. 257-273.
256. Tomczok, M., *Punktowo o zagładzie*, „Teksty Drugie” 2017, nr 5, s. 177-184.
257. Topol, J., *Chladnou zemí* (2009), rec. Chuchma, J., *Chladná chuze chladnou zemí*, „Mladá fronta Dnes” 25.04.2009, s. 44.
258. Topol, J., *Sestra* (1994), rec. Chvatík, K., *Zběsilost*, „Tvar” 1994, nr 16, s. 17-18.
259. Topol, J., *Sestra* (1994), rec. Hybler, M., *Topolova přepestrá Sestra*, „Kritická Příloha Revolver Revue” 1995, nr 2, s. 56-59.
260. Topol, J., *Sestra* (1994), rec. Šlajchtr, V., *Dobrodružství: klíč ke světu: románová prvotina Jáchyma Topola*, „Respekt” 1994, nr 25, s. 15.
261. Tuan, Y.F., *Przestrzeń i miejsce*, przekł. Morawińska, A., Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987.
262. Tuan, Y.F., *Space and Place: The Perspective of Experience*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1977.
263. Ubertowska, A., „Niewidzialne świadectwa”. *Perspektywa feministyczna w badaniach nad literaturą Holokaustu*, „Teksty Drugie” 2009, nr 4, s. 214-226.
264. Ubertowska, A., *Aporie, skandale, wyrwy w tekście. Etyka opowieści o Zagładzie*, „Teksty Drugie” 2002, nr 1-2, s. 125-139.
265. Ubertowska, A., *Ciało w obozie*, „Teksty Drugie” 2010, nr 6, s. 93-97.
266. Ubertowska, A., *Holokaust. Auto(tanato)grafie*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 2014.
267. Ubertowska, A., *STUDIA: Krzepiąca moc kiczu. Literatura Holokaustu na (estetycznych) manowcach*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały” 2010, nr 6, s. 23-40.
268. Ubertowska, A., *Świadectwo, trauma, głos. Literackie reprezentacje Holokaustu*, Universitas, Kraków 2007.
269. White, K., *Zarys geopoetyki*, przekł. Czarnacka, A., „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 2001, nr 2, s. 7-25.
270. White, H., *Historical emplotment and the problem of truth*, [w:] *Probing the Limits of Representation: Nazism and the “Final Solution”*, red. Friedländer, S., Harvard University Press, Cambridge, 1992, s. 37-53.
271. White, H., *The narrativization of real events*, „Critical Inquiry” 1981, nr 4, s. 793-798.
272. *Wielogłos o Zagładzie*, red. Potocka, A.M., Muzeum Sztuki Współczesnej w Krakowie MOCAK, Kraków 2018.
273. Winter, J., *Notes on the memory boom*, [w:] *Memory, trauma and world politics*, red. Bell, D., Palgrave Macmillan, London 2006, s. 54-73.
274. *Wokół Jedwabnego*, red. Machcewicz, P., Persak, K., Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2002.

275. Wolski, P., *Zawsze fragment. O polskim literaturoznawstwie i jego kanonie (Zagłady)*, „Narracje o Zagładzie” 2015, nr 1, s. 62-74.
276. *Writing and the Holocaust*, red. Lang, B., Holmes and Meier, New York 1988.
277. Yates, F., *The Art of Memory. Selected Works*, t. 3, Routledge, London, New York 1999.
278. Young, J.E., *Between History and Memory: The Uncanny Voices of Historian and Survivor*, „History and Memory” 1997, nr 1-2, s. 47-58.
279. Young, J.E., *Interpreting literary testimony: A preface to rereading holocaust diaries and memoirs*, „New Literary History” 1987, nr 2, s. 403-423.
280. Young, J.E., *The Holocaust as Vicarious Past: Art Spiegelman's "Maus" and the Afterimages of History*, „Critical Inquiry” 1998, nr 3, s. 666-699.
281. Young, J.E., *Writing and rewriting the Holocaust: Narrative and the consequences of interpretation*, University of Indiana Press, Bloomington 1988.
282. *Zagłada. Współczesne problemy rozumienia i przedstawiania*, red. Czapliński, P., Domańska, E., Poznańskie Studia Polonistyczne, Poznań 2009.
283. Zalewska, M., *Holography, Historical Indexicality, and the Holocaust*, „Spectator: Technologies of Knowing” 2016, nr 1, s. 25-32.
284. Zaremba, M., *STUDIA: Gorączka szabru*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2009, nr 5, s. 193-220.
285. Ziębińska-Witek, A., *Holocaust. Problemy przedstawiania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2005.
286. Ziębińska-Witek, A., *Problemy reprezentacji Holokaustu*, [w:] *Zagłada. Współczesne problemy rozumienia i przedstawiania*, red. Czapliński, P., Domańska, E., Poznańskie Studia Polonistyczne, Poznań 2009, s. 141-154.
287. Ziębińska-Witek, A., *Turystyka śmierci jako zjawisko kulturowe*, „Teksty Drugie” 2012, nr 3, s. 174-186.
288. Ziębińska-Witek, A., *Wizualizacje pamięci – upamiętnianie Zagłady w muzeach*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2006, nr 3, s. 366-378.
289. Zubrzycki, G., *The Crosses of Auschwitz: Nationalism and Religion in Post-Communist Poland*, The University of Chicago, Chicago 2009.

Źródła internetowe:

1. Bałka, M., *Nie ma już artystów ze Wschodu*, rozm. przepr. Jarecka, D., [w:] „Gazeta Wyborcza” 10-11.10.2009 (dostęp 26.03.2012: http://wyborcza.pl/1,97863,7130465,Nie_ma_juz_artystow_ze_Wschodu.html).
2. Denemarková, R., *Zamindrákování si vždy najdou oběti*, rozm. przepr. Singer, F., „Právo” 26.04.2007 (dostęp 28.10.2014: <https://www.novinky.cz/kultura/clanek/radka-denemarkova-zamindrakovani-si-vzdy-najdou-obeti-40156890>).
3. Dokumentacja historii Sprawiedliwego Wśród Narodów Świata Kneževicia, V., z archiwów Yad Vashem, *Knežević Family, Knežević Vojislav (1912 - 1992)* (dostęp 09.08.2019: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=9709336>).
4. Flood, R., *Disgust over Anne Frank themed escape the room game*, „Independent.co.uk” 20.03.2016 (dostęp 20.03.2016: <https://www.independent.co.uk/news/world/disgust-over-anne-frank-themed-escape-the-room-game-a6942801.html>).

5. Głowacka, D., *Świadkowie wbrew sobie: strategie pamięci Holocaustu w twórczości plastycznej kobiet „drugiego pokolenia”*, „Obieg.pl” (dostęp 25.03.2013: <https://archiwum-obieg.u-jazdowski.pl/artmix/14392>).
6. Grossman, D., *Confronting the beast*, „Guardian” 15.09.2007 (dostęp 13.03.2019: <https://www.theguardian.com/books/2007/sep/15/featuresreviews.guardianreview2>).
7. Janáková, B., *Čeká vás „poslední sprcha”, lákal inzerát na hru Útěk z Osvětimi v den připomínky holocaustu*, „Novinky.cz” 27.01.2017 (dostęp 26.05.2018: <https://www.novinky.cz/domaci/427699-ceka-vas-posledni-sprcha-lakal-inzerat-na-hru-utek-z-osvetimi-v-den-pripominky-holocaustu.html>).
8. Kopaliński, W., *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, (dostęp 12.04.2016: <https://www.slownik-online.pl/>).
9. Kopeček, M., Kunštát, M., *Tzv. sudetoněmecká otázka v české akademické debatě po roce 1989*, [w:] „Český a slovenský zahraniční časopis” 2006, nr 95, (dostęp 15.02.2017: <http://www.cs-magazin.com/index.php?a=a2006091039>).
10. Motl, S., *Okradená Eliška Fischmanová Fábryová (91)*, reportaż radiowy z cyklu *Stopy-fakta-tajemství*, Český rozhlas (dostęp 06.04.2018: <https://www.shekel.cz/17880/stanislav-motl-okradena-eliska-fischmanova-fabryova-91>).
11. Opis kolekcji Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma na portalu ERIH (dostęp 14.08.2019: <https://portal.ehri-project.eu/institutions/pl-003146>).
12. Ostachowicz, I., *Nocy żywych Żydów* (2012), rec. Sobolewska, J., *Mściciel z Muranowa*, „Polityka.pl” 11.04.2012 (dostęp 29.05.2018: <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kultura/ksiazki/1525917,1,recenzja-ksiazki-igor-ostachowicz-noc-zywych-zydow.read>).
13. Ostachowicz, I., *Nocy żywych Żydów* (2012), rec. Staszczyszyn, B., *Noc żywych Żydów - Igor Ostachowicz*, „Culture.pl” 12.2012 (dostęp 29.05.2018: <https://culture.pl/pl/dzielo/noc-zywych-zydow-igor-ostachowicz>).
14. Place, Cresswell, T., [w:] *International Encyclopedia of Human Geography*, t. 8, red. Thrift, N., Kitchen, R., Oxford 2009 (dostęp 24.10.2018: <https://booksite.elsevier.com/brochures/hugy/SampleContent/Place.pdf>).
15. Strona internetowa Illinois Holocaust Museum and Education Center w Skokie, zakładka *What Can a Hologram Teach You About the Holocaust?* (dostęp 20.08.2019: <https://www.ilholocaustmuseum.org/abe-ida-cooper-survivor-stories-experience/>).
16. Strona internetowa *History of Jewish communities in Ukraine* (dostęp 31.07.2018: <http://jewua.org/chernobyl/>).
17. Strona internetowa *Paměť národa*, zakładka *O projektu* (dostęp 14.08.2019: <https://www.pametnaroda.cz/cs/o-projektu>).
18. Strona internetowa USC Shoah Foundation Visual History Archive, zakładka *About Us: Archives* (dostęp 14.08.2019: <http://vhaonline.usc.edu/about/archive>).
19. Strona internetowa USC Shoah Foundation, zakładka *Institute News: New Dimensions in Testimony on NPR* (dostęp 20.08.2019: <https://sfi.usc.edu/news/2017/12/20656-new-dimensions-testimony-npr>).
20. Strona internetowa *Voices of the Holocaust*, zakładka *David Boder* (dostęp 14.08.2019: http://voices.iit.edu/david_boder).
21. Strona internetowa Yad Vashem, zakładka *Testimony Collections - Yad Vashem and the The USC Shoah Foundation Visual History Video Testimonies* (dostęp 14.08.2019: <https://www.yadvashem.org/visual-center/usc.html>).

22. Strona internetowa Yad Vashem, zakładka *What are Pages of Testimony* (dostęp 14.08.2019: <https://www.yadvashem.org/archive/hall-of-names/pages-of-testimony.html>).
23. Strona internetowa Yahad in Unum, zakładka *Our work: The Holocaust by Bullets Digital Exhibit* (dostęp 14.08.2019: <https://www.yahadinunum.org/the-holocaust-by-bullets-digital-exhibit/>).
24. Strona internetowa Żydowskiego Muzeum w Pradze, zakładka *Sbírka rozhovory s pamětníky* (dostęp 14.08.2019: <https://www.jewishmuseum.cz/sbirky-a-vyzkum/sbirky-a-fondy/sbirka-rozhovory-s-pametniky/>).
25. Surowiec, Ł., *Berlin: Birkenau*, rozm. przepr. Miller, D., „Krytyka Polityczna” 27.03.2012 (dostęp 27.07.2012: <https://krytykapolityczna.pl/kultura/surowiec-berlin-birkenau/>).
26. White, K., *The International Institute of Geopoetics. Inaugural Text* 28.04.1989 (dostęp 05.08.2019: <http://www.geopoetics.org.uk/what-is-geopoetics/>).
27. Wiesel, E., *Does the Holocaust Lie Beyond the Reach of Art?*, „The New York Times” 17.04.1983 (dostęp 12-04.2017: <https://www.nytimes.com/1983/04/17/movies/does-the-holocaust-lie-beyond-the-reach-of-art.html>).
28. Zambrzycka, M., *Antropologia literatury w badaniach z pogranicza literaturoznawstwa i kulturoznawstwa*, „Kultura i Historia” 2011, nr 19 (dostęp 13.04.2016: <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/2097>).
29. Zelenková, Z., *Dejte si „poslední sprchu,” zve úniková hra z prostředí Osvětimi*, „Denik.cz” 27.01.2017 (dostęp 26.05.2018: https://www.denik.cz/z_domova/dejte-si-posledni-sprchu-laka-unikova-hra-z-prostredi-osvetimi-20170127.html).

O pracy: przedmiot badań, struktura oraz cel pracy, metody badawcze

Nasze otoczenie fizyczne zawiera ślady po nas i innych¹.
(M. Halbwachs, *The collective memory*, s. 128)

W Europie, miejscu zbrodni, ta pamięć nie zależy tylko od dokumentów i reliktyw przeszłości zachowanych w muzeach i archiwach oraz upamiętnionych w postaci pomników, ale jest zakorzeniona w miastach, krajobrazach, lokalnych instytucjach, firmach i rodzinach.
(A. Assmann, *The Holocaust – a Global Memory? Extensions and Limits of a New Memory Community*, s. 103)

Jednak nie o wszystkim wyrażała się w ten sposób, bo należy pamiętać, że także ona, jak wszyscy dorośli, których znał Momik, przyjechała z kraju, który nazywał się TAM, o którym nie wolno zbyt często wspominać, wolno tylko myśleć i wzdychać przeciągle: oooj... Tak robią wszyscy. Bela jednak zachowuje się trochę inaczej. Momik dowiedział się od niej kilku naprawdę istotnych rzeczy o tym kraju, mimo że oczywiście także jej nie wolno zdradzać tajemnic. Jednak opowiedziała mu coś niecoś o swoim rodzinnym domu. Od Beli Momik po raz pierwszy usłyszał o bestii faszystowskiej.
(D. Grossman, *Patrz pod: Miłość*, s. 20-21)

Jeśli naniesiemy na mapę Europy punkty oznaczające miejsca związane z Zagładą, uzyskamy druzgocący obraz. Przytłacza już sama liczba rozsianych po całej Europie obozów utworzonych przez nazistów oraz ich sojuszników. Według informacji podawanych przez United States Holocaust Memorial Museum mamy do czynienia aż z 42 tysiącami miejsc eksterminacji (gett, obozów i podobozów koncentracyjnych, obozów pracy przymusowej, ośrodków dla jeńców wojennych², wreszcie obozów śmierci). Jeśli uzupełnimy to o 1761³ punkty rozsiane na terytorium Białorusi, Estonii, Litwy, Łotwy, Mołdawii, Polski, Rumunii, Rosji, Słowacji i Ukrainy, które oznaczają miejsca masowych egzekucji przez rozstrzelanie, zbadane przez pracowników Yahad In Unum⁴ od 2004 roku, to mapa Europy zamieni się w krwawą plamę. Poszerzmy widok o kamienie pamięci – *Stolpersteine* – umieszczone na progach domów ofiar nazizmu w wielu europejskich miastach, a stanowiące przecież tylko mały procent domostw zamieszkałych przez Żydów przed drugą wojną światową⁵. Dodajmy to, co Aleida Assmann nazywa „białymi przestrzeniami”⁶, tj. zniszczone, zapomniane,

¹ Jeśli nie podano inaczej, wszystkie teksty obcojęzyczne w tłumaczeniu autorki.

² W nazistowskich obozach jenieckich odbywały się również selekcje, podczas których Żydów oddzielano od pozostałych więźniów. Praktyki te miały miejsce zwłaszcza w przypadku polskich i radzieckich jeńców pochodzenia żydowskiego, których torturowano, głodzono, wysyłano do gett lub obozów koncentracyjnych, gdzie wielu z nich zostało zamordowanych. Taki los spotkał ok. 55–80 tys. radzieckich żołnierzy o żydowskim rodowodzie. W obozach dla zachodnich aliantów Żydzi zazwyczaj, choć nie zawsze, traktowani byli jak pozostali jeńcy. P. Polian, *First victims of the holocaust: Soviet-Jewish prisoners of war in German captivity*, „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History” 2005, nr 4, s. 763-787.

³ Dane z 02.04.2020.

⁴ Yahad in Unum to międzynarodowa organizacja, założona w 2004 roku przez księdza P. Desbois. Jej celem jest identyfikacja, dokumentacja i upamiętnienie miejsc tzw. Holokaustu od kul (*Holocaust by Bullets*), czyli miejsc masowych egzekucji Żydów oraz Romów na terenie Europy Wschodniej dokonanych przez hitlerowskie *Einsatzgruppen*.

⁵ *Stolpersteine* to projekt niemieckiego artysty G. Demniga, który został zainicjowany w Kolonii w 1992 roku. Kamienie pamięci, dosłownie „kamienie, o które się potykamy”, to mosiężne kostki umieszczone w bruku, upamiętniające poszczególne ofiary nazizmu. Na każdej z kostek widnieje napis „Tu mieszkał/mieszkała”. Oprócz imienia i nazwiska, wyryte są tam także informacje o dacie i miejscu urodzenia i śmierci, a także o wojennych losach danej osoby.

⁶ Tłumaczenie terminu zapożyczam z angielskiej wersji książki *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (1999), w której czytamy: „The murder of the European Jews under Hitler’s

przerobione, aby służyły innym celom żydowskie synagogi, domy modlitwy, cmentarze, szkoły, centra kultury, siedziby organizacji i stowarzyszeń, firm, zakładów usługowych itd., zmapowane np. przez Wirtualny Sztetl⁷. Uzupełnijmy to jeszcze o miejsca niezbadane przez żadnego kartografa: powojenne domy ocalałych, którzy historię Zagłady noszą w sobie i przekazują swoim potomkom. Gdziekolwiek się nie ruszymy, napotykamy na trwającą w miejscach – ukrytą lub wyeksponowaną – rzeczywistość Zagłady. Mapa Europy naszpikowana jest miejscami-świadkami. Jesteśmy nimi otoczeni, żyjemy obok/w/na/pomimo nich. Trudno nie zadać pytania o doświadczenie obcowania z tą przestrzenią i o wpływ tego doświadczenia na postrzeganie przeszłości (ale także teraźniejszości i przyszłości⁸), na samoidentyfikację jednostek, lokalnych społeczności czy wreszcie także całych narodów.

Momik – bohater izraelskiej powieści *Patrz pod: Miłość*⁹ (której fragment cytowany jest jako jedno z mott) – syn ocalałych od Zagłady, którzy po wojnie emigrowali do Palestyny, desperacko próbuje dowiedzieć się, co stało się w „kraju TAM”, z którego przybyli jego rodzice i ich znajomi, z „kraju TAM”, o którym rozmowy cichną, kiedy tylko chłopiec pojawia się w zasięgu wzroku dorosłych. „TAM” to kraina grozy, w której rządzi bestia faszystowska. David Grossman, autor powieści, sam będący przedstawicielem tzw. drugiej generacji¹⁰, nie nazywając wprost przestrzeni, w której odegrała się Zagłada, wskazuje na trzy istotne kwestie. Po pierwsze, odnotowuje problem niemożności nazwania doświadczenia Zagłady, wyrażenia niewyraźnego. Po drugie, mimo że nie podaje konkretnej nazwy geograficznej, to jednak używa zaimka miejsca, czym podkreśla fakt, że chodzi właśnie o konkretne miejsce lub miejsca, terytorium czy przestrzeń geograficzną; wskazuje, że istnieje jakieś konkretne geograficzne traumatyczne „TAM”. Po trzecie – jak w eseju dla „The Guardian” wyjaśnia sam Grossman – „TAM” (w przeciwieństwie do „wtedy”) sugeruje, że „to” się nie skończyło, szczególnie dla Żydów zagrożenie wciąż istnieje tam gdzieś w oddali, rośnie w siłę i może znowu eskalować¹¹. Mimo że Grossman bez wątpienia – całkiem zresztą zasadnie – mówi tu o stale istniejącym w krajach europejskich antysemityzmie oraz o ciągłym zagrożeniu rozbudzenia chwilowo uśpionych demonów faszyzmu i nacjonalizmu, to najzwyczajniej wskazuje również, że „TAM” – jako miejsce – istnieje, stale trwa, a co za tym

regime has left white spaces all over the map of Europe”. A. Assmann. *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*, Cambridge 2011, s. 310. W niemieckim oryginale A. Assmann posłużyła się mniej jednoznacznym sformułowaniem „weiße Flecken”, które może być tłumaczone jako: białe łaty, plamy, miejsca czy zakątki. A. Assmann, *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München 1999, s. 326.

⁷ Portal internetowy Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN, będący najobszerniejszą kolekcją opracowań historycznych (w tym zdjęć, historii mówionej, biogramów, map) poświęconych lokalnym społecznościom żydowskim z terenów dzisiejszej Białorusi, Litwy, Obwodu Kaliningradzkiego, Polski i Ukrainy.

⁸ Na zwrot ku teraźniejszości zwraca uwagę choćby P. Czapliński: „Holocaust przenicował historię Europy. Będąc wytworem podstawowych sił nowoczesności – racjonalizmu, nauki wolnej od weryfikacji etycznej, administracji i technologii – odsłonił ich zbrodniczą stronę. Po Zagładzie niemożliwe stało się bezkrytyczne zaufanie do rozumu i państwa, a także do wszystkiego, co zbyt płynnie dostosowało się do prymatu zabijania. Dlatego właśnie przemyslenie Holocaustu nie ogranicza się do zebrania dokumentów opowiadających o gettach i obozach, lecz zwraca się ku teraźniejszości. Zwrot ten, mający charakter raczej trwały niż jednokrotny, polega na upartym sprawdzaniu podstaw naszej cywilizacji – jej podatności i odporności na pokusę administrowania śmiercią”. P. Czapliński, *Zagłada jako wyzwanie dla refleksji o literaturze*, „Teksty Drugie” 2004, nr 5, s. 21.

⁹ D. Grossman, *Patrz pod: Miłość*, przekł. M. Sommer, Warszawa 2008.

¹⁰ W eseju napisanym dla „The Guardian” Grossman wyjaśnia, że jednocześnie jest i nie jest przedstawicielem drugiej generacji. Jego matka urodziła się w Palestynie, a ojciec emigrował z Polski do Palestyny jako dziecko już w 1936 roku, zatem żadne z nich nie jest ocalałym w ścisłym rozumieniu tego słowa. Mimo to w domu rodzinnym Grossmanów – jak wyjaśnia pisarz – Zagłada była obecna w ciągłym przenikliwym strachu i niepewności istnienia. D. Grossman, *Confronting the beast*, „Guardian” 15.09.2007 (dostęp 13.03.2019: <https://www.theguardian.com/books/2007/sep/15/featuresreviews.guardianreview2>).

¹¹ *Ibidem*.

idzie, jest dla zamieszkujących go ludzi jakimś „TU”. Zarówno dla ocalałych i oprawców jak i ich potomków, a także dla poświadców¹².

Jak żyje się „TAM”/„TU”, w kraju czy może szerzej – w przestrzeni geograficznej, której groza przeszłości odbiera możliwość nazywania, gdzie otoczeni jesteśmy miejscami-świadkami? Czy przechodzimy obok obojętnie? Jakie znaczenie im nadajemy, jakie wykluczamy? Czy widzimy, czujemy przeszłość, o której świadczą? Czy objawia się nam ona w akcie epifanii? I wreszcie, co czyni z nami obcowanie z tymi miejscami? Kim się stajemy poprzez przebywanie w nich? Z chęci poznania odpowiedzi na te ważne – aktualne także dla mojego pokolenia, tj. pokolenia wnuków świadków drugiej wojny światowej – pytania powstała niniejsza praca. Analiza literackich reprezentacji miejsc Zagłady jest jedną z możliwych dróg poszukiwań, bowiem to właśnie literatura – jako medium doświadczenia – odsłania cały szereg odpowiedzi.

Odwołuję się tu oczywiście do antropologii literatury oraz „poetyki doświadczenia” Ryszarda Nycza, tj. perspektywy, w której literatura jest formą artykulacji doświadczenia, oraz do dziedziny jeszcze bliższej tematowi, któremu poświęcam tę pracę, mianowicie geopoetyki. W perspektywie geopoetycznej miejsce w literackich topografiach to wypadkowa subiektywnych doświadczeń egzystencjalnych i intersubiektywnych doświadczeń kulturowych oraz wyobraźni tworzącej z nich konkretne obrazy literackie¹³.

Miejsca-świadkowie, jak fotografie, pełnią poręczycielską rolę w akcie restytucji przeszłości: „trwają, nawet jeśli są zmienione, po śmierci, po katastrofie, stanowią więc zakotwiczenie dla ruchu – wyobraźni, empatii, pamięci, a także epifanii”¹⁴. Trwają nawet wtedy, kiedy już ich „nie ma” – ponieważ ich przeszłe istnienie można zlokalizować za pomocą geograficznej siatki współrzędnych. Wszystkie te aspekty interesują mnie w mojej pracy: wyobraźnia i empatia autorów (bądź jej brak), trwanie i pamięć miejsc oraz objawienie się przeszłości w realnych i fikcyjnych, ale zawsze konkretnych lokalizacjach geograficznych. Jeśli miejsce jest poręczycielem, a zatem gwarantem restytucji przeszłości, to jest ono zarazem pośrednikiem łączącym nas z przeszłością, jest medium. To właśnie ta poręczycielska czy mediacyjna funkcja miejsc stoi w centrum moich rozważań.

Ze stale rosnącego korpusu polskich i czeskich tekstów postpamięciowych¹⁵ napisanych po 1989 roku¹⁶ wybrałam osiem utworów – cztery polskie i cztery czeskie teksty,

¹² Określenia tego używam za M. Bałką. M. Bałka, *Nie ma już artystów ze Wschodu*, rozm. D. Jarecka, „Gazeta Wyborcza” 10-11.10.2009 (dostęp 15.03.2016: http://wyborcza.pl/1,97863,7130465,Nie_ma_juz_artystow_ze_Wschodu.html). Ciekawą alternatywą dla „poświadców” są „świadkowie świadectw”, sformułowanie zaproponowane przez A. Mach, *Świadkowie świadectw. Postpamięć Zagłady w polskiej literaturze najnowszej*, Toruń 2016.

¹³ E. Rybicka, *Geopoetyka: przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014, s. 174-175.

¹⁴ *Ibidem*, s. 237.

¹⁵ Odwołuję się tu do terminu autorstwa M. Hirsch. Postpamięć pierwotnie odnosiła się do transferu pamięci z pokolenia na pokolenie i opisywała fenomen postrzegania przez przedstawicieli drugiej generacji wspomnień ich ocalałych od Zagłady rodziców jako własnych. Później M. Hirsch rozszerzyła to pojęcie, twierdząc, że nie należy go koniecznie ograniczać tylko do związków rodzinnych czy nawet etnicznych lub narodowych, ale można je rozpatrywać zupełnie szeroko jako rodzaj transmisji kulturowej lub kolektywnej traumy. M. Hirsch, *Family frames: Photography, narrative, and postmemory*, Harvard 1997, oraz M. Hirsch, *Surviving images: Holocaust photographs and the work of postmemory*, „The Yale Journal of Criticism” 2001, nr 1, s. 5-37.

¹⁶ Do najważniejszych polskich tekstów postpamięciowych trzeba zaliczyć należące jeszcze do epoki sprzed upadku komunizmu, a jednak wpisujące się już w nową falę dyskursu o stosunkach polsko-żydowskich, takie utwory jak np.: P. Szewc, *Zagłada* (1987); P. Huelle, *Weiser Dawidek* (1987); J. M. Rymkiewicz, *Umschlagplatz* (1988), oraz wydane już w wolnej Polsce: M. Bieńczyk, *Tworki* (1999); A. Tuszyńska, *Rodzinna historia lęku* (2005); M. Sieniewicz, *Żydówkę nie obsługujemy* (2005); M. Soból, *Mojry* (2005); Z. Rudzka, *Ślicznotka doktora Josefa* (2006); A. Tuszyńska, *Ćwiczenia z utraty* (2007); T. Słobodzianek, *Nasza klasa* (2008); M. Rakusa, 39,9 (2008); A. Bart, *Fabryka mucholapek* (2008); B. Keff-Umińska, *Utwór o Matce i Ojczyźnie* (2008); P. Paziński, *Pensjonat* (2009); M. Pilis, *Łąka umarłych* (2010); A. Tuszyńska, *Oskarżona: Wiera Gran* (2010);

reprezentujące cztery miejsca i cztery perspektywy: od domu rodzinnego przez nie-miejsce pamięci na polskiej i czeskiej prowincji, oraz ikonę Zagłady – obóz Auschwitz-Birkenau – po „przeklętą szerokość geograficzną”; od rodzinnej optyki przez lokalną po narodową i ponadnarodową perspektywę. Celem porównania tychże tekstów nie jest wyciągnięcie wniosków o polskiej i czeskiej literaturze jako odrębnych fenomenach, lecz przyjrzenie się im jako literaturze pewnej wspólnej przestrzeni geograficznej (przestrzeni Zagłady) i jako zapisowi doświadczenia obcowania z tą przestrzenią.

W pierwszym studium porównawczym przyglądam się domom rodzinnym „holokaustowych”¹⁷ matek z *Utwóru o Matce i Ojczyźnie* (2008) Bożeny Keff-Umińskiej oraz z rozdziału *Marie* z powieści *Hořké moře* (2008) Jakuby Katalp. W drugim studium analizuję reprezentacje nie-miejsce pamięci w *Łące umarłych* (2010) Marcina Pilisa oraz w powieści *Peníze od Hitlera* (2006) Radki Denemarkovej. W trzecim natomiast porównuję literacką topografię obozu Auschwitz II w rozdziale ZZ powieści *Noc żywych Żydów* (2012) Igora Ostachowicza oraz Oświęcimia z tzw. rozdziału oświęcimskiego powieści *Sestra* (1994) Jáchyma Topola¹⁸. W ostatnim studium zaś przyglądam się rozsianym po mapie Europy miejscom Zagłady z powieści *Chladnou zemi* (2009) Jáchyma Topola i ze zbioru opowiadań *Gry w Birkenau* Agnieszki Kłos (2015). Mowa tu nie o realnych, dających się zlokalizować na mapie i odwiedzić, fizycznych miejscach, ale o ich literackich fikcyjnych odpowiednikach. I tak w pierwszym studium porównawczym mamy do czynienia z literacką wersją realnego domu rodzinnego Keff oraz zupełnie fikcyjnym, niemającym faktycznego odpowiednika domem z powieści Katalpy. Auschwitz Ostachowicza i Oświęcim Topola z drugiego studium to kolejno metafora piekła i senna wizja. Natomiast Puklice z utworu Denemarkovej to literacka wersja miasteczka o identycznej nazwie, miejsca pochodzenia Elišky Fábryovej-Fischmannovej, na której losach oparta została fabuła powieści. Porównywane z Puklicami Wielkie Lipy z utworu Pilisa to literacki odpowiednik Jedwabnego. W tekstach Kłos i Topola z ostatniego studium mamy zaś do czynienia z literacką poholokaustową topografią Europy.

Przy analizie reprezentacji domów „holokaustowych” matek interesują mnie zmagania drugiej generacji z pamięcią o Zagładzie, wpływ nieustannej obecności historii wojennej matek na postrzeganie przestrzeni domu rodzinnego przez córki i związki tej przestrzeni z

M. Tulli, *Włoskie szpilki* (2011); Z. Miłoszewski, *Ziarno prawdy* (2011); M. Wroński, *A na imię jej będzie Aniela* (2011); I. Ostachowicz, *Noc żywych Żydów* (2012); K. Piwowarski, *Więcej gazu, Kameraden!* (2012); M. Świerczek, *Dybuk* (2012); K. Mirecka-Ploss, *Kobieta, która za dużo widziała* (2012); S. Chutnik, *Muranoo* (2012); B. Chomątowska, *Stacja Muranów* (2012); M. Wroński, *Pogrom w przyszły wtorek* (2013); P. Paziński, *Ptasie Ulice* (2013); A. Kłos, *Gry w Birkenau* (2015); W. Engelking, *Lekcja anatomii Doktora D.* (2016). O obfitości zbioru polskiego piśmiennictwa Zagłady po roku 1989 (nie tylko postpamięciowego) świadczą analizy B. Krupy i J. Kowalskiej-Leder. B. Krupa, *Opowiedzieć Zagładę. Polska proza i historiografia wobec Holocaustu (1987–2003)*, Kraków 2013, oraz J. Kowalska-Leder, *Literatura polska ostatniego dziesięciolecia wobec Zagłady – próby odpowiedzi na nowe wyzwania*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały” 2014, nr 10, s. 768-802. Zagłada doczekała się wielu reprezentacji także w czeskiej polistopadowej literaturze. Zbiór czeskich tekstów postpamięciowych jest oczywiście mniejszy (choćby z uwagi na mniejszą populację kraju), ale równie różnorodny i interesujący. Na uwagę zasługują takie utwory jak: J. Topol, *Sestra* (1994); I. Dousková, *Goldstein píše dceři* (1997); H. Androniková, *Zvuk slunečních hodin* (2001); R. Denemarková, *Peníze od Hitlera* (2006); M. Platzová, *Aaronův skok* (2006); J. Katalpa, *Hořké moře* (2008); J. Topol, *Chladnou zemi* (2009); I. Dousková, *Drda* (2011); V. R. Sidonová, *Jídlna Šalom* (2012); A. Mornštajnová, *Hana* (2017).

¹⁷ W pracy stosuję polską pisownię terminu Holocaust i jego derywatów. Forma ‘Holocaust’ pojawia się jedynie w cytatach i nazwach instytucji lub publikacji. Zawilości terminologiczne i ortograficzne rozjaśniają np: B. Krupa, *op. cit.*, s. 7-9 oraz M. Adamczyk-Garbowska, H. Duda, *Terminy Holocaust Zagłada i Szoa oraz ich konotacje leksykalno-kulturowe w polszczyźnie potocznej i dyskursie naukowym*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, t. 3, red. K. Pilarczyk, Kraków 2003, s. 237-253 oraz A.V. Calimani Sullam, *A Name for Extermination*, „Modern Language Review” 1999, nr 4, s. 978-999.

¹⁸ Ostatni rozdział jest rozszerzoną i nieco zmodyfikowaną wersją artykułu, który ukazał się jako: D. Nowak, *Journey to Auschwitz: Igor Ostachowicz, The Night of the Living Jews: ZZ (2012) and Jáchym Topol, Sister: I Had a Dream (1994)*, „Chilufim. Zeitschrift für Jüdische Kulturgeschichte” 2017, nr 23, s. 109-137.

przemianami tożsamości córek. Przyglądając się nie-miejscom pamięci, zwracam uwagę na powroty oprawcy na miejsce zbrodni oraz ofiary na miejsce traumy, a także na toczące się w tych miejscach życie społeczności lokalnych i ich codzienne zmagania z tragiczną pamięcią o przemoc, która się tam dokonała. Ponadto analizuję rytuały pamięci, mające za cel konfrontację z przeszłością i nieogojoną się raną pamięci, oraz rytuały pokutne, których celem jest zadośćuczynienie za zbrodnię. Literackie reprezentacje obozu-ikony Auschwitz-Birkenau zajmują mnie ze względu na ich związki z realnym miejscem Zagłady, na fenomen konkurencji pamięci w nich odzwierciedlony oraz na akt profanacji pamięci o Zagładzie (jego cel i konsekwencje). Badając „przekłętą szerokość geograficzną”, biorę pod lupę „promieniowanie” miejsc Zagłady, czyli sposób, w jaki na nas (oraz na pozagładową rzeczywistość) oddziałują, przyglądam się także relacjom, w jakie z nimi wchodzimy. W sposób szczególnie interesuje mnie alternatywna empatyczna forma obcowania z miejscami, proponowana przez analizowane teksty. W każdym studium porównawczym przyglądam się wspomnianej wyobraźni i empatii autorów, tj. zastosowanym środkom literackim, formie narracji, budowie utworów itd. oraz funkcjonowaniu tekstu (autora) jako detektora kulturowego.

W poprzedzających część praktyczną rozważaniach teoretycznych przedstawiam zarys teorii dotyczących kategorii miejsca i pamięci oraz ich spotkań w polach badawczych różnych dyscyplin humanistycznych, przede wszystkim zaś w literaturoznawstwie. Omawiam kolejno przemiany kategorii przestrzennych w ujęciu geografii humanistycznej, związki miejsca z pamięcią (Maurice Halbwachs, Jan i Aleida Assmann), mediacyjną funkcję miejsc, rodzaje miejsc jako mediów pamięci (A. Assmann), miejsce w literaturze: z perspektywy topoanalitycznej, tematologicznej i geopoetycznej (Gaston Bachelard, Daniela Hodrová, Elżbieta Rybicka), a także pamięć w literaturze (Astrid Erll, Ansgar Nünning, Birgit Neumann), oraz pamięć miejsc w literaturze. Przegląd ten ma na celu nakreślenie najważniejszych tendencji badawczych i wskazanie na te szczególnie ważne w kontekście badań nad literaturą Zagłady.

W poszczególnych rozdziałach uzupełniam ten wstępny przegląd teoretyczny o teorie, które pomagają naświetlić konkretne problemy badawcze postawione w centrum rozważań danej części. Takie rozwiązanie podyktowane jest przez analizowane teksty źródłowe – stanowiące fundament analizy – których nadrzędność wyrażona jest w pracy m.in. poprzez zamieszczanie obszernych cytatów. Mieczysław Dąbrowski w podręczniku *Komparatystyka dla humanistów* w artykule poświęconym komparatystyce kulturowej zwraca uwagę na fakt, że metody tej dyscypliny często powstają „na gorąco”, tj. w trakcie pracy nad materiałem, a komparatysta kulturowy to swojego rodzaju majsterkowicz, tworzący w każdym studium porównawczym odrębny język analizy, na który składają się zarówno indywidualne preferencje badacza, jak i zapożyczone z różnych dziedzin oraz dyscyplin pojedyncze narzędzia. Badania takie charakteryzuje interdyscyplinarne i pluralistyczne podejście¹⁹. Podobne zresztą stanowisko proponuje „poetyka doświadczenia” Nycza, która odchodzi od tzw. mocnej interpretacji i jest w istocie spluralizowaną postacią wielowymiarowego studium przypadku o bezparadygmatycznym, transdyscyplinarnym charakterze²⁰.

Język badawczy mojej pracy nie jest zatem zaczerpnięty z jednej metodologii, lecz łączy w sobie wiele trendów obecnych w studiach nad Zagładą, zarówno tych centralnych, jak dyskurs pamięciologiczny, teoria traumy czy zagadnienia kryzysu reprezentacji, ale także tych peryferyjnych.

¹⁹ M. Dąbrowski, *Komparatystyka kulturowa*, [w:] *Komparatystyka dla humanistów*, red. idem. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011, s. 211-288.

²⁰ R. Nycz, *Antropologia literatury – kulturowa teoria literatury – poetyka doświadczenia*, „Teksty Drugie” 2007, nr 6, s. 34-49.

I tak w studium porównawczym poświęconym domom „holokaustowych” matek posiłkuję się teorią Manuela Castellsa o trzech rodzajach tożsamości: legitymizującej, oporu i projektu, odwołuję się również do rozważań Mircei Eliadego o sakralizacji przestrzeni i koncepcji domu jako centrum wszechświata, mikrokosmosie czy *imago mundi*. Kontekst dla badań będą stanowić także refleksja o domu jako przestrzeni symbolicznej Danuty i Zbigniewa Benedyktowiczów oraz topoanaliza Gaszona Bachelarda. Dodatkowo posłużę się Foucaultowską teorią panoptikonu oraz wnioskami badań Carol Kidron, antropolożki kulturowej zajmującej się domami „holokaustowych” rodziców.

W studium porównawczym poświęconym nie-miejscom pamięci odwołuję się do metafory „skażonych krajobrazów” Martina Pollacka i do terminu nie-miejsce pamięci, użytego przez Claude’a Lanzmanna, szeroko opisywanego przez Romę Sendykę. Ponownie korzystam z rozważań Eliadego dotyczących sfer *sacrum* i *profanum*, rozszerzając je o uwagi Georgio Agambena. Ponadto posiłkuję się rozważaniami Bruce’a Kapferera o wirtualności rytuałów.

W trzecim studium porównawczym, w którym w centrum analizy postawiony jest obóz-ikona Auschwitz, rodzajem teoretycznego wprowadzenia jest część zatytułowana *Czy to już profanacja?* Posiłkując się przeglądem dokonany przez Annę Ziębińska-Witek, demonstruję szereg poglądów na temat problemu przedstawialności Zagłady: od Barela Langa, przez Sidrę DeKoven Ezrahi, Franka Ankersmita, Andreasa Huyssena, Saula Friedländera po Jean-François Lyotarda i innych. Ponadto posługuję się rozważaniami Agambena i Przemysław Czaplińskiego o profanacji w ogóle i profanacji w kontekście sztuki o Zagładzie.

Przy analizie „przeklętej szerokości geograficznej” korzystam natomiast z uwag Tamary Hundorowej i Kareny Kalmbach o poczarobylskich narracjach oraz z rozważań Sławoja Tanasia, Roberta Philipa Stone’a i Sendyki o mrocznej turystyce; odwołuję się także do koncepcji Zagłady jako negatywnego mitu założycielskiego Europy Clausa Leggewie.

Podsumowanie stanowi przestrzeń dla zestawienia wniosków i spostrzeżeń z poszczególnych części pracy oraz próbę rozpoznania kondycji pokolenia poświadców na podstawie przeanalizowanych literackich reprezentacji miejsc-świadków z wybranych polskich i czeskich utworów.

Zakończenie

Hle, mám cizí jizvy, odkud se tu vzaly?
(motto *Chladnou zemí* J. Topola²¹)

Odetchnęłam, że wszystko zostało wymyślone i ułożone, zanim przyszłam na świat. A moje życie polega na tym, żeby to zauważyć. Zauważyć, odczytać i spisać. Tak też robiłam.
(A. Kłos, *Gry w Birkenau*, s. 226)

Sądzić można, że Zagłada, podobnie jak traumatyczne wspomnienie rządów totalitarnych, stanowi dla społeczeństw dawnego bloku sowieckiego słownik podstawowych pojęć politycznych, wobec których negocjuje się nową tożsamość państwa i społeczeństwa. Tożsamości tej nie da się zaś ustalić bez utraty oczywistości.
(P. Czapliński, *Zagłada jako wyzwanie dla refleksji o literaturze*, s. 10)

W rozważaniach o globalnej pamięci o Holokauście A. Assmann przeciwstawia amerykańską perspektywę, pomijającą lokalne miejsca i konteksty, i sprawiającą, że

²¹ Motto pochodzi z wywiadu z D. Masłowską. D. Masłowska, *Polska to brzydka dziewczyna*, rozm. J. Sobolewska, „Dziennik” 17.10.2008 (dostęp 26.02.2020: <http://www.e-teatr.pl/pl/artykuly/60858,druk.html>).

wydarzenia stają się coraz bardziej abstrakcyjne, tej europejskiej, w której filarami pamięć są nie tylko archiwa, muzea i pomniki, ale której korzenie tworzą miejsca: miasta, krajobrazy, wsie, lokalne instytucje, firmy i rodziny. Mimo że wpływ mediów i edukacji sprawił, że niektórzy Amerykanie uważają Holocaust za „najstraszniejsze wydarzenie w amerykańskiej historii”, to właśnie Europa jest miejscem zbrodni²². To tu w czasie drugiej wojny światowej zostało zamordowanych 6 milionów Żydów. To ziemia europejskich krajów nosi pamięć o tym ludobójstwie.

Celem mojej pracy było przyjrzenie się literackim reprezentacjom miejsc-świadków Zagłady (miejsc będących mediami pamięci lub mających potencjał mediacyjny) oraz literackim obrazom doświadczenia obcowania z tymi miejscami. Zestawienie ze sobą czterech polskich i czterech czeskich tekstów pozwoliło wyjść poza ramy dyskursów narodowych i przyrzeć się problematyce miejsc-świadków z pewnego dystansu. Jednocześnie pozostanie w optyce literatury Europy Środkowej umożliwiło wyciągnięcie częściowych wniosków na temat doświadczenia życia po Zagładzie w tej części kontynentu. Oczywiście taka perspektywa ukazuje także wiele możliwości rozszerzenia analizy o kontekst innych słowiańskich literatur – szczególnie o literaturę białoruską, ukraińską czy rosyjską – co pozwoliłoby na pogłębienie wniosków i powinno stać się przedmiotem dalszych analiz naukowych.

Wybór tekstów ilustrujących cztery różne miejsca – domy „holokaustowych” matek, nie-miejsca pamięci z polskiej i czeskiej prowincji, ikonę Zagłady obóz Auschwitz oraz sieć miejsc-świadków – pozwolił na ukazanie ich różnorodności, a zarazem na wykazanie punktów wspólnych, dał możliwość zaprezentowania wielości relacji, w jakie wchodzi z miejscami jednostki i społeczności, oraz tego, kim stają się poprzez obcowanie z nimi.

Wybór tekstów autorów, należących – za wyjątkiem jednego – do generacji poświadków, umożliwił rozpoznanie kondycji tego pokolenia. Jednocześnie zestawienie utworów poświadków z utworem Keff, która jest przedstawicielką drugiej generacji, umożliwiło wyciągnięcie ważnych wniosków na temat zbieżności między tymi dwiema grupami.

Epifania pamięci

Przejawianie się pamięci w analizowanych w niniejszej pracy literackich miejscach przybiera rozmaite formy. W tekstach Katalpy i Keff z pierwszego studium porównawczego dom jest platformą, która umożliwia przeniesienie traumy Zagłady i pamięci o Zagładzie na pokolenie córek. W domach „holokaustowych” matek pamięć obecna jest pod postacią brzemienia opowieści snutych przez ocalałe matki, sączonych do uszu córek, objawia się w ich przemocowej relacji, dodatkowo wzmacnia ją i stabilizuje obecność duchów zmarłych krewnych w utworze Katalpy, oraz umiejscowienie domu w byłej dzielnicy żydowskiej w utworze Keff. Pamięć stanowi szkielet domów „holokaustowych” matek, jest ich fundamentem, miejsce ciepła ogniska domowego zajmuje w nich chłód traumy, lęki i stygmatyzacja. To dlatego dom w utworze Keff ukazany jest jako bagno, więzienie, pułapka, w tekście Katalpy jawi się zaś jako siedlisko zmarłych i przedziwna, wysniona, osaczająca bohaterkę, półżywa struktura. Epifania pamięci w domach „holokaustowych” matek nie ma charakteru iluminacji, która uwzniośla i rozjaśnia bądź wyjaśnia, przeciwnie – pamięć przejawia się w nich w przemocowy sposób, obciąża bohaterki, zniewala je i w konsekwencji zmusza do buntu przeciwko temu jarzmu.

Pamięć trwa w domach (dopóki i pod warunkiem, że córki nie doprowadzą swojego buntu do końca), bo przekazanie jej jest matczynym kompulsywnym projektem. Ale pamięć trwa i objawia się także w nie-miejscach pamięci z powieści Denermakowej i Piłisa, w których lokalna społeczność ukrywa zbrodnię z przeszłości. Choć na pierwszy rzut oka żaden

²² A. Assmann, *The Holocaust – a Global Memory?...*, op. cit., s. 103.

element krajobrazu nie wskazuje na tragedię, która rozegrała się tam przed laty – bo natura jako gwarant negatywnego braterstwa sprzyja oprawcom i ukrywa „grzebaliska” żydowskich ofiar – to wtajemniczone lub wrażliwe oko dostrzega, że coś w krajobrazie wsi jest „nie tak”, że miejsca te są „skażone”. Zbrodnia na różne sposoby wpisana jest w przestrzeń Puklic (w nazwę wsi, która odsyła od obrazu niegojącej się rany pamięci; w przestrzeń sadu, w którym rośnie jabłoń, wydająca co roku nawożone szczątkami żydowskiego chłopca owoce; w przestrzeń domu, który w scenie spowiedzi ożywa i sam staje się bohaterem, niczym wykrzywione zwierciadło odbijając proces zmagania się bohaterów z pamięcią o traumatycznej przeszłości). Pewne elementy krajobrazu Wielkich Lip, jak choćby ruiny przedwojennej bożnicy, budzą niepokój, a pozorną równowagę miejsca, uzyskaną dzięki odcięciu wsi od świata, może zakłócić pojawienie się w tym zamkniętym układzie intruza z zewnątrz.

Lokalna społeczność usilnie próbuje wymazać zbrodnię i winę z kart historii, usiłuje pozbyć się dowodów obciążających mieszkańców wsi, „wyssać trupa z gliny”, by tragiczna przeszłość nigdy nie wyszła na jaw. Projektem społeczności Puklic i Wielkich Lip jest zapomnienie, a mimo to pamięć objawia się afektywnie, mimowolnie w aurze tych miejsc, w przeplatających się w nich płaszczyznach czasowych, w nieustannym jednoczesnym trwaniu „tu i teraz” z „tam i wtedy” oraz namacalnie pod postacią szczątków ludzkich ukrytych w „grzebaliskach”.

Porównanie literackich reprezentacji ikony Zagłady obozu Auschwitz z tekstu Topola i Ostachowicza pokazuje, że Auschwitz może funkcjonować zarówno jako medium pamięci, jak i jako metafora. Pamięć objawia się bowiem Potokowi w całej swojej heterogeniczności (przecinają się tu i zostają zakwestionowane pamięci regionalne, narodowe, generacyjne, religijne itd.), co pozwala zadać pytanie o to, kto ma prawo do pamięci o Zagładzie oraz wykazać martwe punkty dyskursy o tej pamięci. Tymczasem Auschwitz, które odwiedza narrator utworu Ostachowicza, zupełnie pozbawione jest pamięci, a ikonografia Zagłady pełni w nim tylko rolę makabrycznych dekoracji.

„Przekłeta przestrzeń geograficzna” z utworów Kłos i Topola to natomiast przestrzeń, w której pamięć o Zagładzie może wyłonić się przed nami znienacka, w najmniej oczekiwanych miejscach, bo trwa ona właściwie wszędzie. Cała Europa – niczym Czarnobylska strefa skażenia – promieniuje pamięcią, opleciona gęstą siecią miejsc-świadków. W niektórych z nich pamięć przejawia się silniej i w sposób bardziej oczywisty, jest wyeksponowana i eksploatowana, jak w miejscu stojącym w centrum globalnej pamięci o Zagładzie, czyli w Oświęcimiu, czy jak w miejscach fundamentalnych dla narodowych pamięci o Holokauście: Terezynie, Budapeszcie lub Salonikach. W innych, jak w Rawiczu, Wrocławiu, Lipsku, w przypadkowym lesie lub na nocnym firmamencie pozostaje ukryta i ukazuje się tylko czujnemu oku empatycznych wędrowców.

Relacje z miejscem-świadkiem

Czym innym jest miejsce-świadek dla ocalałych od Zagłady, czym innym dla oprawców czy świadków ludobójstwa, odmienne relacje tworzą z miejscem przedstawiciele drugiej czy trzeciej generacji, a jeszcze inaczej obcuja z nim poświadkowie. Ze wszystkich relacji wyłania się kilka krytycznych rysów: są zrytualizowane (przyjmują formę rytuałów lub pozornych rytuałów [gier] pamięci), oscylują między *sacrum* a *profanum*, mają bliski związek z cielesnością, świadczą o zniewoleniu przez brzemień pamięci, są kluczowe w procesie definiowania tożsamości jednostek i społeczeństw.

Relacje córek z domem rodzinnym zdefiniowane są przez ich więzy z „holokaustowymi” matkami. W tych relacjach matki to dominujące figury, które osaczają córki, fetyszyzują ich ciała oraz ich obecność, pozbawiają córki prawa do samodefiniowania. U Keff matka to potwór, Alien, azteckie bóstwo pożerające niemowlęta, u Katalpy matka za

życia to bóstwo osaczające córkę, kiedy ta tylko przestąpi próg domu, po śmierci to duch objawiający się w kuchni, artystka występująca w rodzinnym cyrku horroru. Córki natomiast to ofiary i niewolnice pamięci. U Keff córka jest Uchem, zmuszonym do wysłuchiwania holokaustowych opowieści matki, Ripley, zgniłym niemowlęciem, wampirem Nosferatu, Adolfem Hitlerem, dzieckiem oddanym w ofierze bóstwu Tlaloc, jest niewolnicą składającą matce swoje ciało i tożsamość w rytualnej ofierze. U Katalpy córka to ni zwierzę, ni człowiek, świadek kuchennego rytuału pamięci. Dom staje się dla córek znienawidzoną przestrzenią, więzieniem, „plantacją niewoli”, z której próbują zbiec. Bunt Usi wyraża się w języku, córka Meter profanuje figurę matki i dom rodzinny za pomocą ironii, hiperboli i groteski. Marie buntuje się, niszcząc doszczętnie dom rodzinny, siedzibę duchów przodków. Ta rytualna destrukcja pozwala bohaterce oswobodzić się od brzemienia pamięci i odzyskać własną tożsamość.

Teksty Denemarkovej i Pilisa pokazują, że społeczności obcujące z nie-miejscami pamięci – tj. takie, które żyją w miejscu, gdzie historia zbrodni na Żydach jest ukrywana, gdzie winni nie rozliczyli się z przeszłością, gdzie w dosłownym sensie mieszka się na „grzebaliskach” – przemieniają się w upiory. Podobnie jak córki „holokaustowych” matek, ludzie ci egzystują jak straszidła zniewolone przez pamięć: w sensie dosłownym, bo żyją (jakby już nie żyjąc) ujarzmieni przez miejsce, przywiązani do niego, jak Żena do domu Lauschmanów, lub całkowicie odcięci od świata jak mieszkańcy Wielkich Lip; i w sensie mentalnym, jak Gita i Karl, których całe powojenne życie definiuje moment zbrodni, których pamięć zmusza do powrotu do miejsca świadka. Zarówno trwanie w miejscu, jak i powroty do niego są zrytualizowane. Celem rytuałów jest pozbycie się brzemienia pamięci. Uwolnić się od ciężaru pamiętania pragną zarówno ofiary, świadkowie, jak i oprawcy, każdy na swój sposób. Żena, świadek zbrodni, chce uporać się z pamięcią o morderstwie w rytuale pokutnym, „trując się” sokiem z owoców jabłoni, pod którą spoczywają szczątki żydowskiego chłopca, oraz w rytuale spowiedzi, w którym widzimy ją jako upiora zamieszkującego dom strachów (rodzinną willę Lauschmannów), wyznającego grzechy przed swoim synem. W rytuale pokutnym chodzi o wymazanie winy, które ma dokonać się poprzez pozbycie się dowodów zbrodni, czyli „wyssanie trupa z gliny”; w rytuale spowiedzi o zrzucenie ciężaru pamięci z własnej piersi i przekazanie go kolejnemu pokoleniu (Denis, mimo że urodził się po wojnie, przejmuje to jarzmo i zaczyna samego siebie postrzegać jako mordercę). Mieszkańcy Wielkich Lip także odprawiają upiorny rytuał pokutny, u którego podstaw leży zapomnienie. Objawia się ono pod postacią wypaczania pamięci, bo rytualne biczowanie ma odkupić przewinienia „zwyrodnialców” i całe zło świata, pomija się w nim kwestie konkretnej współodpowiedzialności i współwiny społeczności wiejskiej. Co ważne, rytuały te odbywają się na zasadach wyznaczonych przez „wykluczających”, zupełnie pomijając głos ofiar.

Gita, ofiara, wraca do domu rodzinnego jako do miejsca traumy. Cykliczne powroty mają być remedium na niegojącą się ranę pamięci: wystawienie pomnika ojcu, o które zabiega Gita, mogłoby być początkiem amnezji, umożliwiłoby bowiem przeniesienie brzemienia pamięci indywidualnej na całą zbiorowość. Karl, oprawca, wraca, by w rytuale zamknięcia dokonać życia i usankcjonować własną wizję przeszłości, własne fałszywe przekonanie, że zbrodnia, której dokonał w Wielkich Lipach w 1942 roku, była słuszna i uzasadniona. Nie wraca zatem, aby stanąć w prawdzie i skonfrontować się z miejscem-swiadkiem, ale by po raz kolejny narzucić swoją wizję świata.

O sile definiowania powojennego życia ofiar, świadków i oprawców, jaką mają miejsca-swiadkowie i rytuały, które się w nich odbywają, świadczy fakt, że wyznaczają one rytm życia jednostek i społeczności: picie soku jabłkowego podporządkowane jest zmianom pór roku, rytuał biczowania odbywa się raz na kwartał, Gita wraca cyklicznie do Puklic, a Karl pragnie dokonać swojego życia w Wielkich Lipach.

Auschwitz sekleł z tekstu Ostachowicza pokazuje, że obóz, który stał się ikoną Zagłady, może przemienić się w „wydmuszkę” tj. miejsce-symbol, lub miejsce-metaforę całkowicie pozbawioną pamięci. Dla pokolenia poświadców Auschwitz może funkcjonować np. jako metafora piekła czy symbol niewyobrażalnego zła, w którym fetyszyzuje się aspekt przemocy, a wyklucza aspekt cierpienia. Oświęcim z tekstu Topola pokazuje, że generacje poświadców nie są gotowe na podjęcie relacji z miejscami Zagłady (tym samym z historią i pamięcią o Zagładzie). Zetknięcie z przerażającymi szczegółami zbrodni wprowadza poświadców w stan szoku, przytłacza ich do tego stopnia, że aż paraliżuje – bohaterowie *Rozdziału oświęcimskiego* na krajobraz obozu, złożony z niekończących się stert kości i prochów, reagują nerwowym śmiechem, wymiotami, płaczem i słowami modlitwy. Rolą artysty jest wzięcie na siebie misji medium pamięci, odczytywanie różnych pamięci, które przecinają się w miejscach-świadkach i pośredniczenie w relacji między miejscem i innymi poświadcami.

Nie mając bezpośredniego biograficznego (a tym samym osobistego, emocjonalnego) związku z miejscami-świadkami, poświadcowie mogą pozwolić sobie na wejście w obrazoburczą relację z miejscem. Może ona przyjąć dwie formy: pierwsza, tak jak u Ostachowicza, jest zwyczajnym „wykorzystaniem” potencjału miejsca-świadka, eksploatacją pamięci o ludobójstwie, która nie służy refleksji o historii i pamięci o Zagładzie; druga, jak u Topola, jest wielopłaszczyznowym i wieloaspektowym komentarzem, zabiegiem, w którym miejsce zostaje sprofanowane, by odsłonić możliwość utraty Zagłady.

Teksty z ostatniego studium porównawczego pokazują miejsca Zagłady jako „napromieniowane” punkty na mapie Europy, które – tak jak Czarnobylska Strefa Wykluczenia – po latach od tragedii fascynują, przyciągają, a nawet stają się obiektami obsesji, mają – jak domy „holokaustowych” matek i nie-miejsca pamięci – moc zniewalania. Nade wszystko są miejscami, których się poszukuje, które się odwiedza, zwiedza, eksponuje, a nawet eksploatuje. Przybywają do nich poszukiwacze pryncypów i potomkowie oprawców, których z miejscami wiąże historia ich przodków, szukający odpowiedzi na pytania o istnienie zła w świecie oraz o to, kim są oni sami w obliczu historii Zagłady. Miejsca śmierci, zwłaszcza te skomercjalizowane, przyciągają mrocznych turystów pragnących doświadczyć horroru na własnej skórze. W tych najważniejszych w skali narodowej i międzynarodowej, jak w Auschwitz, odnajdziemy polityków chcących zademonstrować swoją siłę i zbić kapitał polityczny. Wracają do nich ocalańcy, którzy nie zawsze potrafią dać odpowiedź na pytanie o znaczenie tych miejsc. Przyjeżdżają tam dziennikarze, którzy nadają sens miejscom w imieniu – a może wbrew – ocalałym. I w końcu są tam także empatyczni wędrowcy.

Mimo że na pierwszy rzut oka miejsca te diametralnie różnią się od „skażonych krajobrazów” i nie-miejsc pamięci – bo nie są przecież skrywane, tuszowane, wymazywane, przemilczane, wręcz przeciwnie: są jawne, wyeksponowane, a nawet rozreklamowane – to relacje, w jakie wchodzi z nimi odwiedzający, i odbywające się tam rytuały mają, podobnie jak w nie-miejscach pamięci, więcej wspólnego z zapominaniem niż z pamięcią. Zamiast konfrontować z rzeczywistością Zagłady i z faktem, że Mesjasz zginął w komorze gazowej, oraz uświadamiać, że historia ludobójstwa nie oferuje katharsis, są one próbą znalezienia ukojenia, nadania afirmatywnego znaczenia, próbą zawłaszczenia miejsca bądź historii i osoby świadka, są rodzajem kompensacji lub substytucji. Nie wraca się w tych relacjach do mitycznego pryncypa (czasu Zagłady), są one raczej pustą grą czy próbą ucieczki.

Alternatywą dla tego typu relacji jest empatyczne przebywanie w miejscach Zagłady, tj. rezygnacja z relacji właścicielskiej, oddanie im głosu i statusu bohatera. Bo miejsca te nie są jałowe, przeciwnie – jako „napromieniowane” punkty mają moc oddziaływania, wpływania na nas, definiowania rzeczywistości (są negatywnym fundamentem powojennej rzeczywistości, negatywnym mitem założycielskim Europy), są witalne (jak wilgotne ziemie ruin, o których pisał Topol), są żywymi bohaterami.

Ciało

Analizowane teksty demonstrują także bliski związek pamięci miejsca i ciała. Na najbardziej oczywistym poziomie zależność tę symbolizują obrazy fizycznego zniewolenia przez miejsce. Dom „holokaustowych” matek staje się dla córek „plantacją niewoli”, okowami, które z upływem czasu, jak w Panoptikonie, przeradzają się w samoujarzmienie. Społeczności, które nie rozliczyły się ze zbrodni na żydowskich sąsiadach, nie mogą fizycznie uwolnić się od miejsca-świadka, ofiara i oprawca kompulsywnie wracają do miejsca traumy i zbrodni. Poświadczenie wbrew własnej woli lądują w Auschwitz, a „napromieniowane” miejsca Zagłady przyciągają do tego stopnia, że mogą stać się przedmiotem obsesji, która zmusza bohaterów do poszukiwania i pielgrzymowania do epicentrum pamięci i horroru.

Ponadto miejsce świadek i ciało funkcjonują jak połączone naczynia. Tę współzależność ilustrują np. obraz wbitej jest w potylicę Marii szpilki, na której głowce znajduje się miniatura domu Léwich. Bohaterka osaczona jest przez półmartwą, półżywą strukturę domu „holokaustowej” matki, a jednocześnie dom także osadzony jest głęboko w jej ciele. Dla matek ciała córek stają się obiektem fetyszu, są bowiem, tak jak dom, magazynem pamięci. Córki mają poczucie pustki, martwoty ciała, cielesnego nieistnienia, nie ma w ich ciałach teraźniejszego własnego życia, jest pamięć i trauma oraz tożsamość Ucha, odbiornika matczynych traumatycznych historii. Ciała córek „holokaustowych” matek stają się wtórnym miejscem trwania traumatycznych konsekwencji Zagłady i to właśnie w przestrzeni domów dokonuje się ta stygmatyzacja.

W drugim studium porównawczym sprzężenie pamięci miejsca i ciała widoczne jest w reagujących na siebie nawzajem ciele Gity i puklickiej ziemi, w otwierających się stygmatach na dłoniach bohaterki, w „szczelinie w mózgu” i „w wymiarach ciała” oraz w pojawiającej się wraz z powrotem bohaterki szczelinie w glebie. Zobrazowane jest także w rytuałach pokutnych („wysysanie trupa z gliny” i biczowanie), których cielesny aspekt jest ewidentny.

Niegojąca się rana pamięci i stygmaty otwierające się w momencie powrotu do miejsca traumy właściwe są nie tylko ofiarom. Także ciała generacji poświadców zostają naruszone w spotkaniu z miejscami Zagłady, jak ciała przybyłych do Auschwitz zranione, ponacinane przez kości zamordowanych Żydów i zanieczyszczone ich prochami.

I wreszcie, współzależność między pamięcią miejsca i ciała widoczna jest także w cielesnej obecności ocalałego (także jako figury straszydła), która wspiera pamięć miejsca. Dopóki „holokaustowe” matki zamieszkują swoje domy, córki nie mogą uwolnić się od miejsca-świadka. Dopiero destrukcja domu i wypędzenie duchów przodków z kuchni sprawiają, że Marie może odzyskać swoją tożsamość, swoją historię. Usia natomiast nie może zdobyć się na tak radykalny gest, bo matka wciąż żyje i swoją obecnością stale na nowo odświeża i uprawomocnia historię Zagłady. W Oświęcimiu Topola to szkielet nieocalałego oprowadza zwiedzających, w Terezynie poszukiwacze prycz gromadzą się wokół osoby Leba, a w Warsztacie Diabła martwe, wypchane ciała ocalańców pełnią rolę magazynu pamięci.

Utrata oczywistości

Analizowane w niniejszej pracy *Hořké moře* Katalpy, *Utwór o matce i ojczyźnie* Keff, *Peníze od Hitlera* Denemarkovej, *Ląka umarłych* Pilisa, rozdział ZZ z *Nocy żywych Żydów* Ostachowicza, *Kapitola osvětimská z Sestry* i *Chladnou zemí* Topola oraz *Gry w Birkenau* Kłos dramatyzacją doświadczenia miejsc Zagłady. Utwory te są literackimi reprezentacjami doświadczania tych miejsc przez ocalałych, świadków, oprawców, przedstawicieli drugiej i trzeciej generacji oraz poświadców, niemniej jednak należą do głosu pokoleń, które urodziły się po Zagładzie. Wszyscy autorzy analizowanych tekstów, za wyjątkiem Keff urodzonej w trzy lata po zakończeniu drugiej wojny światowej, przyszli na świat kilka dekad po wojnie, w latach 60. bądź 70. Wszystkie teksty, za wyjątkiem tekstu Topola z 1994 roku, wydane

zostały w pierwszej i drugiej dekadzie XXI wieku, tj. przynajmniej 60 lat po Zagładzie. Mimo że autorzy sami nie doświadczyli Zagłady ani nie byli jej świadkami, to żyją w świecie i w przestrzeni geograficznej zdeterminowanej przez Zagładę, zdefiniowanej przez nią na nowo. W świecie, który mierzy się z jej konsekwencjami. Autorzy wracają więc do tego wydarzenia, by ustalić, kim są jednostki i społeczeństwa, kim jesteśmy w obliczu tego wydarzenia, kim stajemy się konfrontując się z miejscami, w których się dokonało. Te negocjacje tożsamościowe, jak zauważa Czapliński, nie mogą odbyć się bez utraty oczywistości.

Rozpoznanie McGlothlin o stygmatyzacji ciała przedstawicieli drugiej generacji, przenoszącej się na płaszczyznę tekstu, jest aktualne również dla tekstów pisanych przez poświadków. I w ich przypadku ciało tekstu literackiego staje się „wtórnym miejscem trwania traumatycznych konsekwencji Zagłady”. Ciała dzieci ocalałych od Zagłady pokrywają się nerwową wysypką, a współczesne pozagładowe narracje przyjmują postać „rozsypanej opowieści”, „narracyjnego labiryntu”. W analizowanych tu tekstach mamy do czynienia z fragmentarycznością, mozaikowością, kalejdoskopowością, polifonią głosów, przeplataniem się planów czasowych, poruszaniem się na granicy gatunków, ironiczno-onirycznym lub ironiczno-demonicznym, hiperbolicznym światem przedstawionym, bo w świecie po Zagładzie konstruowanie totalnych, całych (lub skalających), wyczerpujących, pozytywnych, racjonalnych narracji nie ma już miejsca bytu, to świat „poszatkowanych tożsamości”, „duszy wyrwanych z korzeniami”, kultury, która stała się „śmietniskiem”. Z tego względu również nieobecna w jest w analizowanych tekstach kategoria katharsis. Nie odnajdziemy w nich, z wyjątkiem tekstu Pilisa i Ostachowicza, momentów odkupieńczych, bo to historia, której nie można odpokutować, zadośćuczynienie nigdy nie może się dokonać. A bez zadośćuczynienia uwolnienie się od przeszłości jest niemożliwe (tak jak Usia można zbiegać od pamięci, ale nie da się zbiec), a rana pamięci nie może się zagoić.

Utratą oczywistości – która musi zajść, by generacja poświadków mogła ustalić swoją tożsamość, by mogła rozeznaczyć, kim jest w obliczu historii i pamięci o Zagładzie, kim jest wobec trwania tej pamięci w miejscach, z którymi na co dzień obcuje, by mogła rozpoznać w sobie którąś z postaci z klasycznego podziału Hilberga na sprawcę, ofiarę i świadka lub usytuować się gdzieś pomiędzy – jest podanie w wątpliwość ikon Zagłady i wybudzenie się ze stanu szoku, w który wprowadza nas ogrom okrucieństwa tej zbrodni. Autorzy analizowanych utworów na różne sposoby naruszają granicę między *sacrum* i *profanum*, destabilizują ustalony porządek, ukazują nieoczywisty wymiar rzeczywistości.

We wszystkich tekstach pojawiają się figury straszydeł, które pełnią funkcję destabilizującą: są nimi „holokaustowe” matki, duchy przodków z kuchni rodzinnego domu Léwich, Żena i mieszkańcy Wielkich Lip w rytuale pokutnym, szkielet Nováka, diabeł z piekła Auschwitz, kukły ocalałych z Warsztatu Diabła, zmarła babcia objawiająca się we śnie narratorce *Gier w Birkenau*, ponadto nad wszystkim miejscami świadkami unosi się upiorna, niesamowita aura. Granica między *sacrum* a *profanum*, między światem ludzkim a światem upiórów przekraczana jest w obie strony: duchy objawiają się w ludzkim wymiarze, ludzie przenoszą się do świata duchów, a pod wpływem ciężaru pamięci ludzie sami zmieniają się w straszydła. Upiorne figury są sygnałem, że nie wszystko jest takim, jakim jawi się na pierwszy rzut oka, że aby zrozumieć, należy spojrzeć głębiej. Przede wszystkim zaś nie pozwalają oswoić historii Zagłady.

Utrata oczywistości odbywa się także w akcie profanacji ikon Zagłady, w dekonstrukcji mitów narodowych czy w kwestionowaniu wyłącznego prawa jednej grupy społecznej do pamięci o Zagładzie. Keff i Katalpa profanują figurę ocalałego, ukazując „holokaustowe” matki jako potwory, które pozbawiły swoje córki ciepła domu rodzinnego i odebrały im ciała oraz tożsamość. Denemarková wyciąga trupy z czeskich szaf i kwestionuje narodową narrację o Zagładzie i ekspulsji Niemców. Topol w *Rozdziale oświęcimskim* buduje wielopłaszczyznową profanację, w której bezcześci ikonę obozu Auschwitz, bawi się

ikonografią Zagłady, jak talią kart szafuje różnymi pamięciami o Zagładzie, w *Chladnou zemi* zaś, podobnie jak w *Grach w Birkenau* Kłos, ukazuje możliwość utraty miejsc Zagłady i alternatywną empatyczną formę obcowania z nimi.

Niektórzy z autorów – jak Pilis, powielający polonocentryczną narrację, w której Polacy nie ponoszą pełnej odpowiedzialności za popełnione przez nich zbrodnie, i Ostachowicz, wykorzystujący ikonę Auschwitz jako uniwersalną metaforę – nie zdobywają się na gest empatii i utraty oczywistości oraz kontroli nad miejscami Zagłady, ale odtwarzają narracje spływające dyskurs o pamięci, które zamiast odsłaniać nowe wymiary i wybudzać ze stanu szoku, zasłaniają niczym ekran ochronny i usypiają czujność czytelników.

Schizoidalna identyfikacja z ofiarą, oprawcą i świadkiem

Kim jest zatem generacja poświadców w obliczu miejsc Zagłady? Gdzie sytuuje się w trójkącie sprawca–ofiara–świadek? Analiza ośmiu tekstów postpamięciowych ukazuje, że podobnie jak dzieciom ocalańców, pokoleniu poświadców właściwa jest schizoidalna równoległa identyfikacja z figurą ofiary i figurą oprawcy. Poświadcowie tak jak bohaterowie *Rozdziału oświęcimskiego* skaczący po kościach pomordowanych w Auschwitz, którymi zasłane jest całe terytorium obozu, jednocześnie bezczeszczą szczątki zmarłych i ranią sami siebie.

Poświadcowie identyfikują się z figurą ofiary, bo żyją w świecie obciążonym historią Zagłady, w świecie przez nią definiowanym, w przestrzeni geograficznej, po której rozsiane są miejsca – media pamięci, żyją zatem z konsekwencjami tej zbrodni, z brzemieniem pamięci o niej. Z drugiej zaś strony, właściwa jest im również postawa oprawcy, bo pokolenie poświadców szuka ukojenia, nadając Zagładzie różnorakie sensy, „wykorzystuje” miejsca Zagłady, chce zrzucić z siebie brzemień pamiętania.

Pozostaje rozważyć identyfikację z figurą świadka. Sam termin opisujący to pokolenie – poświadcowie – odsyła nas do tej właśnie postawy. Analizowane teksty wskazują na ważkość roli artysty w kontakcie z pamięcią o Zagładzie. Artysta – jak świadek, który zeznaje w procesie sądowym i pośredniczy przed ławą przysięgłych wydarzenia, które odegrały się przed jego oczami – pełni rolę medium, funkcjonuje jako pośrednik między współczesnym odbiorcą a historią. Jego zadaniem jest „zauważyć, odczytać i spisać”. Zauważenie wymaga empatycznego bycia, rezygnacji z relacji właścicielskiej, odczytanie wiąże się z przyjęciem postawy detektora, spisanie natomiast wymaga odwagi do złamania granicy między *sacrum* i *profanum*, bowiem celem sztuki postpamięciowej nie jest udzielanie łatwych odpowiedzi, przeciwnie – jej misją i wykładnią jest akt profanacji, tj. pytanie, kwestionowanie, wskazywanie martwych punktów dyskursu o Zagładzie. Akt pisanie i czytania może być w tym kontekście widziany jako rytuał, sam tekst zaś jako wirtualny wymiar rzeczywistości, który umożliwia kontakt z mitycznym praczasem (z pamięcią o Zagładzie).

O autorce

Studia wyższe:

2007–2010 Uniwersytet Wrocławski, Wydział Filologiczny, Instytut Filologii Słowiańskiej, kierunek: filologia słowiańska, specjalność: filologia rosyjska (studia licencjackie).

2008–2011 Uniwersytet Wrocławski, Wydział Filologiczny, Instytut Filologii Słowiańskiej, kierunek: filologia słowiańska, specjalność: filologia czeska (studia licencjackie).

2010–2012 Uniwersytet Wrocławski, Wydział Filologiczny, Instytut Filologii Słowiańskiej, kierunek: filologia słowiańska, specjalność: filologia rosyjska (studia magisterskie).

2011–2013 Uniwersytet Wrocławski, Wydział Filologiczny, Instytut Filologii Słowiańskiej, kierunek: filologia słowiańska, specjalność: filologia czeska (studia magisterskie, absolutorium).

2012 – do dziś Uniwersytet Palackiego w Ołomuńcu, Wydział Filozoficzny, Katedra Sławistyki, kierunek: porównawcza filologia słowiańska, specjalność: porównawcze literaturoznawstwo słowiańskie (studia doktoranckie).

2013–2015 Uniwersytet w Hajfie, Weiss-Livnat International Program in Holocaust Studies (studia magisterskie).

Wymiany studenckie (studia II stopnia)

09.2009–02.2010 Uniwersytet Masaryka w Brnie, Czechy

02.2011–06.2012 Uniwersytet Palackiego w Ołomuńcu, Czechy

Pobyty badawcze i studyjne realizowane w ramach studiów doktoranckich:

08.05.2013–08.06.2013 Uniwersytet Św. Klimenta Ochrydzkiego w Sofii, Bułgaria

20–25.04.2015 Uniwersytet Ruprechta i Karola w Heidelbergu, Niemcy

08.07–08.08.2016 Brooklyn college w Nowym Jorku, Stany Zjednoczone

27.02–28.06.2017 Uniwersytet Hebrajski w Jerozolimie, Izrael

04.09.2017–18.06.2018 Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Polska

Seminaria, workshopy, szkoły letnie:

25–26.05.2012 Seminarium dla pedagogów zajmujących się tematem Holocaustu, Centrum Respekt a Tolerance, Loštice, Czechy

02.05.2013 Workshop *Sousedé... svoji a cizí v kultuře české, polské, ruské, ukrajinské a běloruské/ Sousedzi... swoi i obcy w kulturze czeskiej, polskiej, rosyjskiej, ukraińskiej oraz białoruskiej*, Uniwersytet Palackiego w Ołomuńcu, Czechy, referat: *Refleksje literackie stosunków czesko-żydowskich i czesko-niemieckich po II wojnie światowej na podstawie tekstu Radki Denemarkowej pt. Peníze od Hitlera. Letní mozaika*

21.07–16.08.2013 Letnia szkoła języka jidysz w Vilnius Yiddish Institute, Wilno, Litwa

09.12–12.12.2013 Seminarium The Ghetto Fighters' House Museum, *Seminar on Pedagogy and Educational Methods*, Lochamej HaGeta'ot, Izrael

03–06.03.2014 Seminarium Yad Vashem, *Holocaust in Western Europe*, Jerozolima, Izrael

19.06–01.07.2016 Szkoła letnia, 21th Holocaust Summer Institute, Holocaust Educational Foundation, Uniwersytet Northwestern, Evanston, Stany Zjednoczone

20.10.2017 Seminarium Yahad in Unum, *Holocaust od kul*, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Polska

Granty:

09.2016-02.2017 Grant nauczycielski Holocaust Educational Foundation, Uniwersytet Palackiego w Ołomuńcu, Czechy (razem z Evą Kalousową)

Konferencje (studia II stopnia)

29–30.03.2011 Międzynarodowa konferencja *Slavica Iuvenum* 2011, Uniwersytet Ostrawski, Czechy, referat: *Co śmieszy bohaterów Pieniędzy od Hitlera? Problem komizmu w powieści Radki Denemarkovej*

Konferencje (realizowane w ramach studiów doktoranckich)

26–27.03.2013 Międzynarodowa konferencja *Slavica Iuvenum* 2013, Uniwersytet Ostrawski, Czechy, referat: *Spadek, którego nikt nie chce – o zmaganiu się z przeszłością własną i cudzą w kontekście powieści Magdaleny Tulli „Włoskie Szpilki”*

31.03.–01.04.2015 Międzynarodowa konferencja *Slavica Iuvenum* 2015, Uniwersytet Ostrawski, Czechy, referat: *Poszukiwanie tożsamości narodowej w powieści Radki Denemarkovej Peníze od Hitlera. Letní mozaika*

10–12.05.2016 Międzynarodowa konferencja *16. Mezinárodní setkání mladých lingvistů* 2016, Uniwersytet Palackiego w Ołomuńcu, Czechy, referat: *Jews Re-present in Muranów Neighborhood in Igor Ostachowicz's "The Night of the Living News"*

Publikacje

Edycje:

Bacon, Y., *The Cold Shower of a New Life*, red. Kangisser-Cohen, S., Nowak, D., t. 1, Yad Vashem, Jerusalem 2019.

Bacon, Y., *The Cold Shower of a New Life*, red. Kangisser-Cohen, S., Nowak, D., t. 2, Yad Vashem, Jerusalem 2020 [w druku].

Artykuły w czasopismach recenzowanych:

Nowak, D., *Jews Re-present in Muranów Neighborhood in Igor Ostachowicz's The Night of the Living News*, „Studia Slavica” 2016, nr 2, s. 25-32.

Nowak, D., *Journey to Auschwitz: Igor Ostachowicz, The Night of the Living Jews: ZZ (2012) and Jáchym Topol, Sister: I Had a Dream (1994)*, „Chilufim: Zeitschrift für Jüdische Kulturgeschichte” 2017, nr 23, s. 109-137.

Nowak, D., *Putting Pieces of (Hi)story Together in Ludmila Ulitskaya's Novel Daniel Stein, Interpreter (2006)*, „Slavica Litteraria” 2016, nr 1, s. 57-66.

Publikacje w zbiorach pokonferencyjnych:

Nowak, D., *Co śmieszy bohaterów Pieniędzy od Hitlera? Problem komizmu w powieści Radki Denemarkovej*, [w:] *Slavica Iuvenum XII. Mezinárodní setkání mladých slavistů*, Ostrava 2011, s. 180-186.

Nowak, D., *Poszukiwanie tożsamości narodowej w powieści Radki Denemarkovej Peníze od Hitlera. Letní mozaika*, [w:] *Slavica Iuvenum XVI. Mezinárodní setkání mladých slavistů*, Ostrava 2015, s. 277-286.

Nowak, D., *Spadek, którego nikt nie chce – o zmaganiu się z przeszłością własną i cudzą w kontekście powieści Magdaleny Tulli „Włoskie Szpilki”*, [w:] *Slavica Iuvenum XIV. Mezinárodní setkání mladých slavistů*, Ostrava 2013, s. 120-126.

Przekłady:

Všetička, F., *Wędrowanie bywa niepewną przestrzenią*, przekł. Nowak, D., „Radostowa” 2013, nr 187-188, s. 6.

Všetička, F., *Wiatrak bez skrzydeł*, przekł. Nowak, D., „Radostowa” 2014, nr 191-192, s. 6.

Inne:

Nowak, D., *Introduction*, [in:] Bacon, Y., *The Cold Shower of a New Life*, red. Kangisser-Cohen. S., Nowak, D., t. 3, Yad Vashem, Jerusalem 2020 [w druku].

Podsumowanie studiów doktoranckich	
Prelekcje	5
Publikacje	11
Pobyty zagraniczne	5
Uzyskane punkty	326 ECTS
Podsumowanie dysertacji	
Liczba znaków	514 808
Liczba stron	233
Bibliografia ogółem	326 pozycji